

**Cild: 23 Say: 1
2020**

ISSN 2218 – 0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

Təsisçi

Hamlet İ saxanlı

Baş redaktor

Qüdrət İ smayılzadə

Redaksiya heyəti

Vəli Baxşəliyev, Azərbaycan

Maisə Rəhimova, Azərbaycan

İ smayıl Hacıyev, Azərbaycan

Rauf Muncəyev, Rusiya

Anatoli Kantoroviç, Rusiya

Murtazəli Hacıyev, Rusiya

Zurab Maxaradze, Gürcüstan

Mehmet Özdoğan, Türkiyə

Mehmet İ şıklı, Türkiyə

Ayman Dosimbayeva, Qazaxıstan

Baurjan Baytanayev, Qazaxıstan

Andreas Şaxner, Almaniya

Bertyill Lyonnet, Fransa

Yoshihiro Nisyaki, Yaponiya

Redaktor müavinləri

Roza Arazova

Tarix Dostiyev

Bəhlul İbrahimli

Redaktor köməkçiləri

Sevda Hüseynova

Kəmalə Mustafayeva

Volume: 23 Number: 1
2020

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder

Hamlet Isaxanli

Editor-in-Chief

Qudrat Ismayilzadeh

Editorial Board

Vali Bakhshaliyev, Azerbaijan
Maisa Rahimova, Azerbaijan
İsmail Hajiyeu, Azerbaijan
Rauf Munchayev, Russia
Anatoliy Kantorovich, Russia
Murtazali Gadjiev, Russia
Zurab Makharzadze, Georgia
Mehmet Ozdoghan, Turkey
Mehmet Ishikli, Turkey
Ayman Dosimbayeva, Kazakhstan
Baujan Baytanayev, Kazakhstan
Andreas Schachner, Germany
Bertille Lyonnet, France
Yoshihiro Nisyaki, Japan

Editorial Deputies

Roza Arazova
Tarikh Dostiyev
Bahlul Ibrahimli

Editorial Assistants

Sevda Huseynova
Kamala Mustafayeva

**Cild: 23 Say: 1
2020**

ISSN 2218 – 0346

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Учредитель

Гамлет Исаханлы

Главный редактор

Гудрат Исмаилзаде

Редакционная коллегия

Вели Бахшалиев, Азербайджан

Маиса Рагимова, Азербайджан

Исмаил Гаджиев, Азербайджан

Рауф Мунчаев, Россия

Анатолий Канторович, Россия

Муртазали Гаджиев, Россия

Зураб Махарадзе, Грузия

Мехмет Оздоган, Турция

Мехмет Ишыклы, Турция

Айман Досимбаева, Казахстан

Бауыржан Байтанаев, Казахстан

Андреас Шахнер, Германия

Бертил Лйоннет, Франция

Йошихиро Нисяки, Япония

Заместители главного редактора

Роза Арабова

Тарих Достиев

Бахлул Ибрагимли

Рабочая группа

Севда Гусейнова

Кямал Мустафаева

© COPYRIGHT 2020 Khazar University Press
All Rights Reserved

Məhsəti küçəsi, 41, AZ1096,
Xəzər Universitəsi, Bakı şəhəri
Azərbaycan Respublikası

Mehseti str., 41, AZ1096
Khazar University,
Baku Republic of Azerbaijan

ул. Мехсети, 41, AZ1096,
Университет Хазар,
Баку, Республика Азербайджан

Üz qabığında:
Antik dövrə aid asma bəzək. Dəlmə qalası.

Cover page depicts:
Antique pendant. Dalma Fortress.

На обложке:
Подвеска античного периода. Крепость Далма.

Telefon: (99412) 4217927 (219)

Faks: (99412) 4989379

E-mail ünvanları:

contact@khazar.org

jaa@khazar.org

<http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRES

İÇİNDƏKİLƏR

Anar Ağalarzadə. İstedadlı tarixçi, arxeoloq və pedaqoq.....	8
Xəqani Alməmmədov, Roza Arazova. İsmayılbəytəpə abidəsindən tapılmış obsidian alətlərin trasoloji tədqiqi.....	12
Vüsal Həsənov, Lola Hüseynova. İsmayılbəytəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş bir qəbrin tədqiqinə dair	30
Sevil Heydərova. Mingəçevir – Əsrin arxeoloji qazıntıları	46
Nərmin Zeynalova. Kültərə qədim yaşayış yeri Mesopotamiyanın erkən əkinçilik mədəniyyətləri kontekstində.....	52
Şamil Nəcəfov. II Tovuzçay nekropolunda 2014-2018-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar	59
Leyla Rüstəмова. Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü metal bəzək əşyaları	82
Samidə Fərzəliyeva. Tunc dövrü əşyalarının hazırlandığı ərinti tiplərinin müqayisəli təhlili	90
Sevinc Hüseynova. Erkən Dəmir dövrünün sancaqları.....	102
Nəsibə Mustafayeva. Azərbaycanın Antik dövr metal əşyalarının tarixi-analitik tədqiqi	116
Səidə Abbasova. Tapıntıların çöl işlənməsi	129
Qüdrət İsmayılzadə. Ulu daş səlnaməyə böyük sevgi	140
Bəhlul İbrahimli. Naxçıvanın eneolit dövrünə aid dəyərli kitab.....	144

CONTENTS

Anar Agalarzade. Talented historian, archaeologist and teacher.....	8
Khagani Almammadov, Roza Arazova. Traceological study of the obsidian industry of Ismailbeytepe	12
Vusal Gasanov. Lola Huseynova. Research of a burial uncovered at the Ismayilbeytepe settlement	30
Sevil Heydarova. Mingachevir - Archaeological Excavations of the Century	46
Nermin Zeynalova. The ancient settlement of Kultepe in the context of the oldest agricultural cultures of Mesopotamia	52
Shamil Najafov. Archaeological excavations carried out in the Tovuzchay necropolis II in 2014-2018.....	59
Leyla Rustamova. Metal decorative items of the Early Bronze Age of Ganja-Gazakh region.....	82
Samida Farzaliyeva. Comparative analysis of alloy types in bronze products	90
Sevinj Huseynova. Early Iron Age Pins	102
Nasiba Mustafayeva. Historical and analytical research of antique metal objects of Azerbaijan.....	116
Saida Abbasova. Field treatment of artifacts.....	129
Gudrat Ismailzadeh Great love for the ancient stone chronicle	140
Bahlul Ibrahimli A valuable book on the study of the Chalcolithic period	144

СОДЕРЖАНИЕ

Анар Агаларзаде. Талантливый историк, археолог и педагог	8
Хагани Алмамедов, Роза Аразова. Трасологическое изучение обсидиановых изделий из памятника Исмаилбейтепе.....	12
Бюсал Гасанов, Лола Гусейнова. К исследованию одного захоронения из поселения Исмаилбейтепе.	30
Севил Гейдарова. Мингечаур - археологические раскопки Века	46
Нермин Зейналова. Древнее поселение Кюльтепе в контексте древнейших земледельческих культур Месопотамии.....	52
Шамиль Наджафов. Археологические раскопки, проведенные в 2014-2018 гг. на II Товузчайском некрополе.....	59
Лейла Рустамова. Декоративные изделия из металла раннего бронзового века Гянджа- Газахского региона	82
Самида Фарзалиева. Сравнительный анализ типов сплавов из бронзовых изделий.....	90
Севиндж Гусейнова. Булавки эпохи раннего железа.....	102
Насиба Мустафаева. Историко-аналитические исследования античных металлических изделий Азербайджана.....	116
Саида Аббасова . Полевые обработки артефактов	129
Гудрат Исмаилзаде. Большая любовь к каменной летописи	140
Бахлул Ибрагимли. Ценная книга по эпоху энеолита Нахчывана.....	144

İstedadlı tarixçi, arxeoloq və pedaqoq (Fərman Mahmudov – 80)

Ötən əsrdə ilk milli kadrların ərsəyə gəlməsi ilə Azərbaycan arxeologiya elminin başlanğıcı qoyulmuş, XX əsrin ortalarında yüksək elmi biliyi olan, böyük təcrübə məktəbi keçmiş İ.Cəfərzadə, S.Qaziyev, Ə. Ələkbərov kimi arxeoloqlar dəstəsi yetişmişdi. Artıq ötən əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda arxeologiya elmini daha da inkişaf etdirən, elmdə öz imzası olan İ. Nərimanov, İ. Babayev, M. Hüseynov, F. Mahmudov, Q. Əhmədov kimi arxeoloqlar dünya əhəmiyyətli qazıntılar aparırdılar. Onlar yurdumuzun tarixi keçmişinin araşdırılması yolunda fədakarlıqla çalışan insanlar idi. Yeni arxeoloji mədəniyyətlərin varlığının üzə çıxarılması və onların dünya arxeologiya elmində tanınması istiqamətində adları qeyd olunan alimlərin zəhməti əvəzəlməzdir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, keçmiş SSRİ məkanında aparılmış arxeoloji qazıntılar və bu qazıntıların nəticələri haqqında arxeoloqlarımızın çap etdirdikləri elmi əsərlər günümüzdə də elm üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Belə alimlərdən biri də arxeoloq Fərman Mahmudov olmuşdur. F.Mahmudovun arxeoloji tədqiqatları tariximizin zənginləşməsində, Azərbaycan ərazisində aşkar edilib öyrənilmiş qədim mədəniyyətlərin öyrənilməsi və elmi dövriyyəyə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onun 20 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində apardığı tədqiqatlar nəticəsində əldə etdiyi arxeoloji materiallar bu diyarın qədim tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə olmuşdur.

Fərman Rəsul oğlu Mahmudov 23 fevral 1940-cı ildə Ağdaş rayonunun Üçqovaq kəndində qulluqçu ailəsində dünyaya gəlib. İlk ibtidai təhsilini 1947-1951-ci illərdə Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonunun Böyük Əmili kəndində almış və orta təhsilini 1951-1957-ci illərdə həmin rayonun Hacallı kənd orta məktəbində davam etdirmişdir. Orta məktəbdə təhsil aldığı müddətdə onun yaşadığı bölgənin qədim tarixinə, keçmişinə marağı artmış və tarix elmində arzusunu reallaşdırmaq məqsədilə bu istiqamətdə ilk addımlarını atmağa başlamışdır. O, 1957-1962-ci illərdə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) tarix fakültəsində təhsil alır. Universiteti bitirdikdən sonra 1962-ci ildə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun “Arxeologiya” şöbəsinə böyük laborant vəzifəsinə qəbul

edilir. Arxeologiya elminə olan marağı onu təhsilini davam etdirməyə sövq edir və gənc tədqiqatçı 1963-1966-cı illərdə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun aspiranturasında oxuyur. Bu müddətdə o, görkəmli arxeoloq alimlərdən - M.Hüseynov, S.Qaziyev, İ.Nərimanov və başqalarından dərs alır, mütəmadi olaraq onların arxeoloji qazıntılarında iştirak etməklə zəngin çöhlə tədqiqat təcrübəsi toplayır.

Azərbaycan SSR EA rəhbərliyi F.Mahmudovu tarix elmində yüksək biliyə, savada malik olan gənc alim kimi nəzərə alaraq onu 1966-cı ildə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının "Azərbaycan tarixi" redaksiyasına elmi redaktor vəzifəsinə təyin edir. Bir il bu vəzifədə müvəffəqiyyətlə çalışan tədqiqatçı 1967-1974-cü illərdə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun "Qədim dövr arxeologiyası" şöbəsində kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bu illər ərzində kiçik elmi işçi kimi onun uğurlu və dinamik fəaliyyəti o zamankı İnstitut rəhbəri olan akademik Əlisöhbət Sumbatzadənin diqqətini cəlb edir və 1971-ci ildən F.Mahmudov Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində arxeoloji tədqiqatlar aparən "Muğan arxeoloji dəstəsi"nin rəhbəri təyin olunur. O, 1974-cü ildən isə həmin İnstitutun nəzdində yaradılmış "Arxeologiya və etnoqrafiya" sektorunda çalışır. Qısa, lakin zəngin ömür yolu olan istedadlı arxeoloq F.Mahmudov öz elmi tədqiqatlarını Qafqazla Talış-Muğan bölgəsinin qarşılıqlı əlaqələrinin üzə çıxarılmasına həsr etmişdi. Onun Cəlilabad, Masallı, Lənkəran və digər cənub-şərq rayonlarında apardığı arxeoloji qazıntılar tarixin Eneolit və Tunc dövrü mədəniyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində bir uğur idi. O, 1964-cü ilin yazından başlayaraq Talış və Muğan zonasının e.ə. VI-I minilliyə aid əkinçi-maldar əhəlisinin yaşayış yerləri və qəbir abidələrində ilk kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparır. 70-ci illərin əvvəllərindən isə müstəqil tədqiqatlara rəhbərlik edən F.Mahmudov bu bölgədə 24 yaşayış yeri qeydə alaraq onlarda ilkin tədqiqatlar aparmış, Erkən və Orta Tunc dövrünə məxsus 8 arxeoloji kompleksi üzə çıxarmaqla bu qəbildən olan paleometal dövrünün son mərhələsinə aid qəbir abidələrində arxeoloji qazıntı işlərini davam etdirmişdir.

F.Mahmudovun 1972-ci ildə Cəlilabad rayonunun Üçtəpə kəndi ərazisindəki Əliköməktəpə eneolit dövrü qədim yaşayış məskəninə apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı 9 Nəli otağın içərisindən tapdığı osteoloji qalıq (heyvan çənəsi) maraqlı doğurmuşdur. O zaman paleontoloq alim, professor Burçak-Abramoviçin məlumatına görə, bu çənə və dişlər iri tipli ev atına mənsub olmuşdur. Çənə qalıqlarının əhliləşdirilmiş atlara aid olması ilə Cənubi Qafqazda qədim maldarlıq tarixində yeni səhifə açılmış oldu. Həmçinin arxeoloji qazıntılarla müəyyən edildi ki, Əliköməktəpə yaşayış yerində eneolit dövrü təbəqəsi 6 tikinti qatından ibarət, 2,8 metr qalınlıqda mədəni təbəqəyə malik abidədir. Abidənin eneolit təbəqəsi xüsusi maraqlı doğurur. Bu təbəqədə çoxlu sayda daş və sümük alətlər, saxsı məmulatı əldə edilir.

Burada çiy kərpiclə hörülmüş düzbucaqlı və dairəvi evlər aşkar edilmişdir ki, onlardan yarımqazma şəklindəki 1 dairəvi otağın divarları yaxşı suvanmış və boyaqla həndəsi formada naxışlanmışdır. Bütün Qafqazda həmin dövrə aid ilk tapıntı hesab edilən bu otağın məbəd olduğu güman edilir. Eyni zamanda Əliköməktəpə yaşayış yerindən yenə də Qafqazda ən qədim sayılan 20-dən artıq ikiyaruslu dulus kürələri aşkar edilir.

F.Mahmudov 1974-cü ildə Əliköməktəpədə apardığı qazıntılar nəticəsində aşkar etdiyi 79 Nəli sallama qəbirlə cənub-şərq bölgəsində tunc dövrünə aid ilk dəfə ölüyandırma - kremasiya adətini qeydə almışdır. Bu qəbirdən tapılan dəfn avadanlıqları - daş balta, tunc, qızıl və gümüş məftildən asmalar, sürmə və pastadan düzəldilmiş muncuqlar qəbirin e.ə. II minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu göstərmişdir. Alimin fikrincə, qəbir avadanlığı Azərbaycan ərazisi üçün nadir hesab edilə bilər. Çünki bu artefaktların - xüsusilə qızıl, gümüş və tuncun birlikdə tapılması həmin dövrdə üç müxtəlif metalın istehsal edilməsi haqqında təsəvvür yaradır, həmçinin Azərbaycanın qonşu ölkələrlə müəyyən əlaqəsini izləməyə imkan verir.

Azərbaycanın cənub bölgəsində apardığı sanballı tədqiqatlar, bu araşdırmaların geniş elmi təhlilləri, müəllifə öz elmi nailiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verdi. Beləliklə, F.Mahmudov 1979-cu ildə Tbilisi Dövlət Universitetinin İxtisaslaşdırılmış Elmi Şurasında qafqazşünas alim Y.İ.Krupnovun elmi rəhbərliyi altında “Cənub-şərqi Azərbaycanın Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti” mövzusunda dissertasiya işini uğurla müdafiə edərək tarix elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi aldı. Onun bir çox maraqlı tapıntıları nəinki Azərbaycan və Qafqazın, həmçinin Ön Asiyanın Tunc və Dəmir dövrü maddi mədəniyyət tarixinin vacib suallarının həllində müstəsna əhəmiyyəti oldu.

F.Mahmudov demək olar ki, XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq öz ömrünü təhsilə bağlamışdır. Alimin Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunda 20 ilə yaxın səmərəli elmi və ictimai fəaliyyətini, Azərbaycan tarixinin qədim dövrü üzrə mərkəzi və respublika elmi orqanlarında nəşr olunan sanballı əsərlərini nəzərə alaraq 1980-ci ildə S.M.Kirov adına ADU-nun rəhbərliyi (indiki BDU) onu “Azərbaycan tarixi” kafedrasına müəllim kimi işə qəbul edir. O, 1983-cü ildə baş müəllim vəzifəsinə təyinat alır. 1987-ci il noyabrın 9-da professor Yaqub Mahmudovun rəhbərlik etdiyi “Tarix” fakültəsində elmi işlər üzrə dekan müavini vəzifəsinə təyin olunur. Elə həmin ildə Universitetin “Qədim dünya və orta əsrlər tarixi” kafedrasında dosent elmi adına namizəd olan F.Mahmudov 31 may 1990-cı ildə Xalq Təhsili üzrə SSRİ Dövlət Komitəsinin qərarı ilə bu elmi adı uğurla alır.

1989-cu ilin sonlarında Bakı Dövlət Universiteti nəzdində Respublika ərazisində arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyaları təşkil edən Azərbaycanın Maddi-Mədəniyyət Tarixi Elmi Tədqiqat Laboratoriyası (ETL) yaradılır.

1990-cı ildə F.Mahmudov bu laboratoriyada böyük elmi işçi vəzifəsinə təyin olunur. Laboratoriyanın fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində ən böyük elmi nailiyyəti “Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi” adlı 2 cildlik fundamental monoqrafiyanı nəşrə hazırlaması idi. Alim pedoqoji işləri ilə yanaşı ömrünün sonuna qədər elmi fəaliyyətini burada davam etdirir, illərlə apardığı arxeoloji qazıntıların nəticələrinə məqalələrin çapı vasitəsilə nail olur. Həyat onun unikal arxeoloji komplekslərə sahib olan Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində geniş tədqiqatlar aparmaq planına imkan vermir. İstedadlı tarixçi, arxeoloq, pedaqoq F.Mahmudov 16 sentyabr 1996-cı ildə, ömrünün ən məhsuldar çağında - 56 yaşında Bakı şəhərində vəfat etmişdir. 2010-cu ildə Ağdam rayonundakı Sultanbud meşəsinin şimal-qərbində tapılmış Leylatəpə mədəniyyətinə aid eneolit dövrü abidəsinə alimin şərəfinə “Fərmantəpə” adı verilib.

Fərman Mahmudovun Azərbaycan arxeologiya elmində qoyduğu izlər hər zaman yaşayacaq və bundan sonra da uzun illər bölgədə aparılacaq arxeoloji tədqiqatlar üçün mühüm mənbə rolunu oynayacaqdır.

Anar Ağalarzadə

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İsmayılbəytəpə abidəsindən tapılmış obsidian alətlərin trasoloji tədqiqi

Xəqani İmran oğlu Alməmmədov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Roza Bünyatovna Arazova

Xəzər Universiteti

Açar sözlər: Qarabağ neoliti, İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yeri, trasoloji metod, obsidian, əmək alətləri.

Giriş. Aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq qəti şəkildə söyləyə bilərik ki, e.ə.VI minilliyin I rübündə Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkan - Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyəti təşəkkül tapmışdır. Sosial-mədəni münasibətlər və təsərrüfat həyatında baş vermiş bu mütərəqqi dəyişikliklərin qavranılaraq izahı baxımından Qarabağ ərazisində mövcud olan erkən əkinçi-maldar yaşayış məskənlərinin tədqiqi zamanı əldə edilmiş çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aşkar edilmiş əmək alətlərinin trasoloji üsulla öyrənilməsi prosesində əldə edilmiş məlumatlar birbaşa olaraq dövrün paleoiqtisadi mənzərəsinin canlandırılması baxımından çox maraqlıdır.

Hazırda daş alətlərin kompleks şəkildə öyrənilməsindən əldə olunan məlumatlar arxeoloji tədqiqatların bir hissəsi olaraq geniş şəkildə istifadə olunur. Alətlərin kompleks öyrənilməsi xammalın xarakterinin tədqiqi, texniki-morfoloji, təcrübi-trasoloji analizlərin aparılması, alətlərin işlək hissələrində orqanik qalıqların müəyyənləşdirilməsi və əldə edilmiş məlumatların dəqiq elm sahələrinin fəvqündə arxeoloji konteksdə təhlilini özündə əks etdirir. Materialların kütləvi şəkildə hərtərəfli analizi mədəni-xronoloji problemlərlə əlaqəli, həmçinin, qədim tarixin müxtəlif mərhələlərində insanın təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri, texniki inkişafın əsas istiqaməti kimi çoxlu sayda özəl və ümumi problemlərin həlli üçün arxeoloji mənbənin təhlil imkanlarının genişləndirilməsinə imkan yaradır (28, s. 111).

Odur ki, Qarabağ ərazisində neolitləşmə prosesində təsərrüfat həyatında baş vermiş dəyişiklər, yeni sənət sahələrinin təşəkkülü və istehsal prosesində hansı sənət sahəsinin daha aparıcı mövqeyə malik olduğu məsələlərinə aydınlıq gətirilməsi baxımından İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış məskəninə aşkar edilmiş obsidian nümunələrinin trasoloji tədqiqi olduqca vacibdir. Çünki, nə İlanlıtəpə (27, s. 98, 103, 105, 108; 25, s. 22; 26, s. 7; 22, s. 178), nə də Çalağantəpə (27, s. 103, 105, 108; 11; 12; 22, s. 479 - 480) qa-

zıntılarından əldə edilmiş bu növ materialların bir kompleks şəklində tədqiqatı aparılmamış, kiçik hesabat və tezis xarakterli məlumatlarla kifayətlənilmişdir.

Təqdim edilən bu məqalədə İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış məskənində 2012-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı əldə edilmiş obsidian nümunələrinin texniki-morfoloji və eksperimental-trasoloji üsulla tədqiqinin nəticələri ümumiləşdirilmiş, digər bölgələrdə olan həmdövr abidələrlə müqayisələr aparılmışdır.

İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yerində 2012-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar. Qarabağ ərazisində neolit mədəniyyətinin təşəkkülü, inkişafı və yayılması məsələlərinin daha geniş şəkildə qoyularaq tədqiqi istiqamətində İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar xüsusilə maraqlıdır. İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yeri (1, s. 74; 3, s. 17; 4, s. 5; 29, s. 230-231) Ağdam rayonu Xındırstan kəndinin şimal-şərqində, Quzanlı-Xındırstan şosse yolundan 250 m qərbdə yerləşir (Şm $40^{\circ} 08' 09.2''$; Şq $047^{\circ} 07' 48.8''$; h-119 m). Diametri 100 m, hündürlüyü 4 m olan təpə çox yaxşı vəziyyətdə mühafizə olunmuşdur. Burada arxeoloji qazıntı işləri "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası" tərəfindən 2012-ci ildə başlanılmışdır. İlk olaraq təpənin şərq yamacında 200 kv. m ərazini əhatə edən 2 kvadratdan (A1, B1) ibarət arxeoloji qazıntı sahəsi qoyulmuşdur (1, s. 74-75; 4, s. 5-6). A1 kvadratında aparılmış qazıntılar nəticəsində qədim yaşayış yerinin ən üst I tikinti dövrünə aid dairəvi və düzbucaqlı plan quruluşlu, samansız çiy kərpicdən inşa edilmiş 8 tikili qalığı və dövrün maddi mədəniyyətini özündə əks etdirən müxtəlif təyinatlı artefaktlar aşkar edilərək öyrənilmişdir (1, s. 75 - 79). Aparılmış C14 analizlərinin nəticələrinə əsasən, yaşayış yerinin e.ə. VI minilliyin II-III rüblərində mövcud olduğunu söyləyə bilərik (3, s. 20).

Bu tədqiqatın əsas predmeti olan obsidian nümunələri daş artefaktlar içərisində say etibarilə üstünlük təşkil edir. Obsidian nümunələri mikroskop altında trasoloji baxımdan öyrənilərək, alətlərin təyinatına uyğun tipləri təyin edilmişdir. Alətlərin hazırlanması üçün əsas xammal kimi şəffaf və ya dumanlı, damarları olan, çox az hallarda isə qara rəngli obsidiandan istifadə edildiyi müəyyənləşdirilmişdir¹.

İsmayılbəytəpə sakinlərinin obsidianı hansı mənbələrdən tədarük etdiklərini təyin etmək üçün 2017 - ci ildə 18 ədəd obsidian lövhəsi Milli

¹Trasoloji tədqiqatlar Rusiya Elmlər Akademiyası Maddi Mədəniyyət Tarixi İnstitutunun Eksperimental-trasologiya laboratoriyasında aparılmışdır. Analizlərin aparılmasında göstərdiyi böyük dəstəyə görə həmin laboratoriyanın böyük elmi işçisi, t.e.n., **Nataliya Nikolayevna Skakuna** minnətdarlığımızı bildiririk.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində Portativ Rentgen Fluorensensiya spektromet-rinin köməyi ilə analiz edilmişdir².

Aparılmış analizlərin nəticələrinə görə nümunələrin əsas hissəsinin (14 ədəd) geokimyəvi tərkibi Geqhasar (Zəngəzur terreyini, indiki Ermənistan ərazisi) obsidianı ilə eynilik təşkil edir. Nümunələrdən birinin Çikiani (Gürcüstan) mənşəli olduğu təsbit olunmuşdur. İki nümunənin isə geokimyəvi tərkib baxımından Sarıqamış Qars obsidianı ilə oxşar olduğu və həmin yataqlardan tədarük edildiyi müəyyənləşdirilmişdir. Səthinin yüksək səviyyədə dəyişikliyə məruz qalması səbəbindən sonuncu nümunə üzərində aparılmış analizlər nəticəsiz qalmış və bu səbəbdən də hər hansı konkret obsidian yatağı ilə müqayisəsi aparılmamışdır.

İsmayılbəytəpə qazıntıları nəticəsində aşkar edilmiş obsidian nümunələrinin mənşəyi haqqında olan bu ilkin tədqiqat neolit dövründə Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar sakinlərinin obsidian tədarük etdikləri mənbələrin müəyyənləşdirilməsi imkanını yaratmış oldu. Analizlərin nəticələri neolit dövründə Qarabağ əhalisinin cənub-qərbdə yerləşən və elə də uzaq olmayan obsidian yataqları ilə yanaşı, şimalda yerləşən obsidian yataqlarından da öz tələbatlarını ödəmək üçün obsidian tədarük etdikləri faktını təsdiqləyir.

İsmayılbəytəpə obsidian məmulatı içərisində Çikiani mənşəli nümunənin olması faktı e. ə. VI minilliyin II-III rüblərində Qarabağın neolit əhalisi və Şomutəpə mədəniyyəti daşıyıcıları arasında mübadiləyə əsaslanan iqtisadi münasibətlərin mövcud olduğu fikrinin daha da möhkəmləndirilməsi baxımından çox önəmlidir. Orta Kür hövzəsi neolit yaşayış məskənlərinin arxeoloji tədqiqatı zamanı aşkar edilmiş obsidian nümunələri üzərində aparılmış analizlərin nəticələri istər Məntəştəpə, istərsə də, Göytəpə obsidianın böyük bir hissəsinin Ağrıdağ vadisi və Şimal-Şərqi Anadolu yataqlarından tədarük olunduğunu sübut edir (35, s. 10; 30, s. 172). Orta Kür hövzəsinə bu məmulatın tədarükü isə coğrafi baxımdan hər iki region arasında tranzit mövqeyə malik Qarabağ ərazisi vasitəsilə ola bilərdi. Proqressiv ənənələrin cənubdan şimala və ya əksinə ötürülməsində körpü rolunu oynayan Qarabağ ərazisi (5, s. 161; 20, s. 101) qeyd edilən dövrdə obsidian ticarətində də əsas tranzit bölgə funksiyasını yerinə yetirirdi. Tranzit mövqeyə malik Qarabağ ərazisində təşəkkül tapmış lokal neolit mədəniyyəti Orta Kür hövzəsinə müəyyən təsirlər etmiş və bu təsir də əsas etibarilə Şomutəpə ənənələri daşıyıcılarının keramika istehsalı texnologiyasında öz əksini tapmışdır (5, s. 161; 21, s. 20).

²Analizlər **MarieOrange** (UniversitéBordeauxMontaigne, IRAMAT-CRP2A UMR5060, France; Southern Cross GeoScience, Southern Cross University, Australia) və **François-XavierLeBourdonnec** (UniversitéBordeauxMontaigne, IRAMAT-CRP2A UMR5060, France) tərəfindən aparılmışdır. Analizlərin aparılmasında təmənnsəz yardımlarına görə **Marie Orange** və **François-Xavier LeBourdonnec** dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar aparılmış erkən əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş obsidianın mənşəyinin təyin edilməsi məqsədilə tədqiqat işləri aparılmışdır. Aparılmış petroqrafik analizlərə görə, refraksiya əmsalı 1,488 olan İlanlıtəpədən aşkar edilmiş obsidian nümunələri Kəlbəcər yatağından gətirilmişdir (10, s. 49 - 56; 9, s. 8; 27, s. 98; 33, s. 39-40; 17, s. 30, 129-130). Zəngəzur terreyində (6, s. 100) yerləşən Kəlbəcər obsidian yatağı tədqiq olunan abidələrdən təxminən 100 km məsafədə yerləşir və bu yatağın həmin dövrdə istifadəsi mümkün idi. Lakin istisna edilmir ki, Qarabağın erkən əkinçi-maldar tayfaları özlərinin obsidiana olan ehtiyaclarını digər qonşu ərazilərdə yerləşən yataqlardan da təmin etsinlər.

Aparılmış digər tədqiqatın nəticələrinə görə Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar məskənlərindən aşkar edilmiş obsidianın 22 % Geqhasar (Zəngəzur terreyini) yatağından gətirilmişdir. Çalağantəpə obsidianının 60,7 % - ı məhz bu yataqdan əldə edilmişdir (23, s. 257). Çalağantəpədən aşkar edilmiş obsidian məmulatının 33,3 % - ı isə Zəngəzur terreyində yerləşən Satanakar-Sevkar yatağının payına düşür (23, s. 258).

Mil düzündə arxeoloji tədqiqata cəlb edilmiş Kamiltəpə neolit dövrü yaşayış məskənindən aşkar edilmiş obsidian məmulatının Sünik, Geqam və Qutansar yatağından gətirildiyi aparılmış analizlər nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir (30, s. 170).

Naxçıvan ərazisində tədqiq olunmuş abidələrdən aşkar edilmiş obsidian nümunələri üzərində aparılmış analizlər bu məmulatın əldə olunduğu mənbələr haqqında maraqlı nəticələrin alınmasına yardım etmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, Kültəpədə məmulatların hazırlanması üçün Geqhasar (50%), Sünik (MeçSatanakarSevkar) (28 %) və Qutansar (7%) yataqlarından əldə edilmiş obsidiandan istifadə edilmişdir (23, s. 256 - 260; 24, s. 142). Naxçıvantəpə yaşayış məskənində (e.ə. 5000 - 4000 - ci illər) (7, s. 32) Arteni, Atis, Geqhasar, Qutansar, Meydan Dağ və Sünik mənşəli obsidian əsas xammal funksiyasını daşımışdır (32, cədvəl 2; 7, s. 47).

Orta Kür hövzəsində yerləşən və xronoloji baxımdan Qarabağ abidələri ilə sinxron olan Məntəştəpə neolit dövrü yaşayış məskənindən aşkar edilmiş obsidian məmulatı daha çox mənbədən əldə olunmuşdur ki, bunlar da Geqam, Çaxuncats 1 və 2, Sünik 3, Qutansar, Arteni, Çikiani və Sarıqamış 1 və 2 yataqlarıdır (30, s. 172).

Göytəpə neolit dövrü yaşayış məskənində obsidianın əldə olunduğu mənbələr daha çoxdur. Belə ki, tədqiq olunan obsidianın 56,2 %-nin üç yataqdan - Geqhasar (27,1%), QarsAğbaba 2 (17,9%) və Sarıqamış 1 (11,2 %) - dən gətirildiyi müəyyənləşdirilmişdir. Digər 7 yataq - Sarıqamış 2 (I qrup), Sarıqamış 2 (II qrup), MetsArteni, Çikiani, Çaxkunyaç (Ttvakar), Çaxkun-

yaç (Damlıq) və Qutansar mənşəli obsidiandan istifadə 34% təşkil edir (**35, s.10**).

Obsidian nümunələrinin texniki-morfoloji və eksperimental-trasoloji üsulla tədqiqi. Obsidiandan hazırlanmış nümunələrin texniki (tipoloji) analizi göstərir ki, parçalama prosesində lövhə texnikası ilə hazırlanmış nümunələr say etibarilə üstünlük təşkil etsə də, nadir hallarda qəlpələmə texnikası ilə hazırlanmış nümunələrə də təsadüf olunur. Lövhələr dəqiq prizmatik formada olub, orta ölçülüdür, lakin uzun ölçülü lövhələrə də təsadüf edilir. Alətlərin hazırlanması zamanı əlavə emal prosesi tətbiq edilirdi ki, bu da retuş, kəsmə qırıntı, nadir hallarda isə yontalama görünüşlü olurdu. Retuş lövhənin qarın, bəzən isə bel tərəfindən tutularaq onun bir və ya iki kənarına, uzununa olaraq tətbiq olunurdu. Həmçinin, kiçik və böyük kütləşmiş retuşda nəzərəçarpar.

Mikroskop altında 121 ədəd obsidian nümunəsi öyrənilmişdir. Onlardan 73 ədədinin (60,3%) alət olduğu müəyyənləşmişdir. Yerdə qalan digər 48 nümunədən 19 ədədi (15,7%) istifadə izləri olmayan lopa, 11 ədədi (9,2%) istifadə izləri olmayan lövhələr və onların fraqmentləri, 14 ədədi qəlpə (11,5%), 4 ədədi (3,3%) isə alət fraqmentidir.

Öyrənilmiş alət dəsti kifayət qədər müxtəlif olub, 22 funksional tiptən ibarətdir (Cədvəl).

Oraq dişləri (Şəkil 3, 2b; 3c). Bu kateqoriyada olan nümunələrin sayı 5 ədəddir. Onlar prizmatik lövhələrdən hazırlanmışdılar. İki nümunədə işlək tiyələr itidir, retuşsuzdur. Onlardan üçünün kənarı uzununa doğru çox istifadə edildiyindən nahamar olmuş, uzunluğu boyunca tutqun rəngli dar zolaq izlənir.

Oraq dişlərinin dayanıqlı retuş tətbiq edilmiş uzununa doğru kənarı güclü şəkildə hamarlanmış və qırıntıların izlərini özündə saxlamışdır. Bunun nəticəsində də oraq dişləri mişarabənzər forma almışdır. Oraq dişi funksiyasını yerinə yetirən-lövhələr sümük və ya ağac dəstəyə düz kəsici tərəf formalaşdırılması üçün bir-birinə sıx şəkildə sıxışdırılaraq montaj edilirdi.

Ət kəsmək üçün istifadə olunmuş bıçaqlar. Bu qrupa daxil olan nümunələr orta və böyük (9 sm uzunluğa qədər) lövhələrdən hazırlanmış, sayları 12 ədəddir (Şəkil 2, № 13, 14; Şəkil 3, 4d; Şəkil 4, № 2, 5, 7, 9, 11). Hər hansı əlavə emal prosesi keçmədən istifadə edilmişdir. Bəzi alətlərdə çox işlədilməsi səbəbindən kiçik retuş və dişəklər (çıxıntılar) yaranmışdır. Bıçaqların işlək tiyələri yumşaq materialın kəsilməsi üçün istifadə olunduğundan çox hamarlanmışdır.

Qaşovlar. Əsas etibarilə dəri və ağac emalında istifadə edilmiş funksional tiplər ayrılmışdır ki, onların da sayı müvafiq olaraq 23 və 25-dir.

Dəri emalında istifadə edilmiş müxtəlif tipli, xüsusən erkən əkinçilik mədəniyyəti üçün xarakterik olan bir və ya iki tiyəli, çox istifadə səbəbindən

köhnəlmiş tərəfli qaşovlar ayrıca qrup təşkil edir (Şəkil 4, № 1,12). Onların ümumi sayı 9 ədəddir. Həmçinin, uc formalı iki ədəd qaşov müəyyənləşdirilmişdir ki, onlardan da birinin lövhəsinin dairəvi ucu kütləşmiş retuşla işlənmiş və çox hamarlanmışdır (Şəkil 1, 1a). İkinci alətin hündür qaşovlu ucu kəsici ilə sonlanır. Bu alət həm kombinə edilmiş, həm də uclu qaşov-kəsici-kimi də istifadə edilmişdir.

Bizlər (Şəkil 2, № 2, 3, 5, 9, 10). Yumşaq materialların, həmçinin dərinin dəlib-deşilməsi üçün istifadə edilmiş bizlərin sayı 9 ədəddir. Bu alətlərin hazırlanması üçün çox dar ölçüdə qabırğavari lövhələrdən istifadə edilmişdir ki, onların da iti uclığı bel istiqamətindən bir və ya iki tərəfdən retuşlanmışdır. Yalnız bir nümunədə mikrolövə üzərində ucluq yüngül cilalanmış tutacaq (başlanğıc) hissədə yerləşir.

Burmaq üçün alət. Köhnəlmiş böyük bir yeyənin istifadə funksiyası onun lövhəsinin küncü dərin qəlpələmə yolu ilə işlənərək dəyişdirilmiş, burmaq aləti kimi istifadə edilmişdir.

Biz, dəlici və burmaq üçün alətlərdən paltar və bəzək əşyaları hazırlamaq üçün istifadə olunurdu (8, s. 7).

Kəsicilər. Mikroanaliz yolu ilə dəri emalında istifadə edilmiş daha 2 ədəd alət müəyyən edilmişdir (Şəkil 2, № 12). Bunlar lövhə qırıqlarından hazırlanmış kiçik kəsicilərdir ki, yan tərəfində olan kəsici ucu retuş tətbiq edilərək yüngülcə düzəldilmişdir.

Maraqlı alət dəsti ağac emalı ilə bağlıdır ki, bunlar da isgənələr, rəndələmə bıçaqları, yeyələr, dəlici və kəsicilərdən (18, s. 8) ibarətdir.

İsgənələr (Şəkil 1, 3c; Şəkil 2, №7). Ümumi sayı 6 ədəd olub, lövhə və onların qırıqlarından, çox az hallarda lopalardan hazırlanırdı. Onlar əsasən, retuşsuz istifadə olunurdular. Yalnız bir tiyəli iki nümunənin bel tərəfində böyük kütləşmiş retuş həkk olunub.

Yeyələr (Şəkil 4, № 6, 8, 10). Ümumi sayı 6 ədəd olan yeyələr orta ölçülü lövhələrdən hazırlanırdı. Yalnız bir alət çox böyük lövhədən hazırlanmışdır ki, onun da uzunluğu 8, eni isə 3 sm-dir. Alətin işlək tiyəsi əsasən, çox zaman lövhənin hər iki tərəfində, nadir hallarda isə tək tərəfində yerləşirdi. 2 ədəd yeyə köhnə alətlərdən, daha dəqiq desək rəndələmə bıçağı və bizdən (Şəkil 4, № 6) hazırlanmışdır. Bərk materialda işləmədən yeyələrin tiyələrində kiçik çixıntılar və dişlər formalaşmışdır (Şəkil 1, 4d).

Buraraq deşmək üçün alətlər - dəlicilər (Şəkil 4, № 3, 4; Şəkil 2, № 1, 11). Bu tip alətlər uzadılmış simmetrik formaya malik kəsicisi olan dar lövhələrdən hazırlanırdı və ümumi sayları 6 ədəddir. Yalnız alətlərdən birinin uzununa doğru kənarlarına qədər uzanan, böyük kütləşmiş retuşlu ucu digərlərindən fərqlənir.

Qabırğaya bənzər lövhənin qırığı diqqəti cəlb edir. Onun kəsicisi belədən bir tərəfli olaraq retuşlanmış, digər tərəfi isə retuşsuzdur. Lakin retuşsuz tərəfində formalaşmış çıxıntı izləri var.

Kəsicilər özləri ən ucda yüngül yontalanaraq yastılanmışdır. Bütün bu tip alətlərin kəsiciləri güclü şəkildə ovularaq yeyilmişdir (Şəkil 1, 2b).

Rəndələmə bıçaqları. Bu tipə aid olan alətlər 3 ədəddir. Görünüşünə görə deyə bilərik ki, hər iki yan tərəfi küt retuşlanmış kiçik və dar lövhəli bıçaq çox istifadə edilməsi səbəbindən onun bir tərəfi nahamar, çökük olmuşdur.

İkinci bıçaq böyük üçbucaq formalı lopadan hazırlanmış, retuşsuz istifadə olunmuşdur. Üçüncü alət - rəndələmə bıçağı-yeyədir ki, o da retuşsuzdur. Lakin yan tərəflərində olan kiçik çıxıntılılar onun bərk materialların, əsasən ağac emalı prosesində istifadə olunduğunun göstəricisidir.

Kəsicilər (Şəkil 2, № 4, 6, 8). Ağacişləmədə istifadə edilmiş kəsicilər 3 tiplə təmsil olunmuşdurlar. Birinci tipə iki tərəfli tiyəli ortaxətli kəsicilər aiddirlər ki, onların hazırlanması zamanı lövhə orta xətdən yan tərəflərə doğru vurulub qopardılır və beləliklə, kəsici tərəflər formalaşdırılırdı. İkinci tip yan tərəfli künc kəsicilərdir ki, onlarda da kəsici tiyə bir tərəfli olurdu. Üçüncü tipə aid olan kəsicilər künc kəsici- rəndələmə bıçağı kimi ikili funksiya yerinə yetirirdi.

Mikroanaliz yolu ilə dəri və buynuz emalında istifadə olunan alətlər (18, s. 8 - 11) də müəyyən edilmişdir. Bunlar 2 ədəd qaşov, 3 ədəd yeyə (Şəkil 4, № 13; Şəkil 3, 1a) və 2 ədəd rəndələmə bıçağıdır ki, bu rəndələmə bıçaqları da kombinə edilmiş alət kimi istifadə olunmuşdular. Qaşovlardan birincisi dar lövhənin bir tərəfinə böyük kütləşmiş retuş, digəri isə lövhəyə-bənzər lapanın bir tərəfinə itilədirici retuş tətbiq edilərək hazırlanmışdır.

Nəticə. Beləliklə, İsmayıl bəytəpə neolit dövrü yaşayış yerindən 2012-ci ildə aşkar edilmiş obsidian məmulatının funksional tipologiyası bizə burada məskunlaşmış erkən oturaq əkinçi-maldar əhalinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətilə birbaşa və dolayısı ilə bağlılığı olan müxtəlif tip əmək alətlərini müəyyən edərək ayırmağa imkan yaratdı. Mikroanalizlər nəticəsində tərtib edilmiş cədvəldə verilmiş məlumatlara əsasən yaşayış yerində istehsal təsərrüfatının əsas sahələri olan əkinçilik və maldarlığın birgə mövcudluğunu, maldarlıq və onunla birbaşa bağlı olaraq ovçuluğun açıq şəkildə əkinçiliyi üstələdiyini söyləmək mümkündür.

Bundan başqa yaşayış yerində aparılmış qazıntılar zamanı aşkar edilmiş müxtəlif ölçülü və formalı çoxsaylı sapand daşları maldarlıq və ovçuluğun təsərrüfat sahələri kimi əhəmiyyətinin göstəricisidir (2, s. 68 - 69, şəkl. 13, 14). Azərbaycanın digər erkən əkinçi-maldar kompleksləri üçün xarakterik olan biçim alətlərinin İsmayıl bəytəpə qazıntıları zamanı da aşkar edilməsi burada əkinçiliyin mövcudluğunu sübut edən başlıca sübutdur.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi qazıntılar zamanı 5 ədəd orağ dişli aşkar edilmişdir. Orağ dişləri sümük və ya ağac dəstəyə düz kəsici tərəf formalaşdırılması üçün bir-birinə sıx şəkildə sıxışdırılaraq montaj edilirdi. Onlarda lövhənin bütün uzununa kənarı boyunca xətt izlənilir. Bu tip biçim alətləri Muğan düzündə yerləşən Əliköməktəpə neolit dövrü yaşayış yerindən aşkar edilmiş oraqlarla oxşardır (13, s. 87, şəkl. 3 (3); 15, s. 32; 19, s. 102, şəkl. 1(6,7)). İsmayılbəytədən aşkar edilən və hazırkı tədqiqatın əsas predmeti olan obsidian məmulatları içərisində Şomutəpə tipli yığılmadıqlı oraqlar (13, s. 87, şəkl.3 (2); 14, s. 4; 15, s. 31; 16, s. 61; 31, s. 178, şəkl. 8 (4); 34, s. 125, 127, şəkl. 4 (5)). üçün xarakterik güncü cilalı orağ dişlərinə təsadüf edilməmişdir. Orağ dişlərinin azlığı və onlar arasında müxtəlifliyin olmamasını tədqiqata cəlb edilmiş qazıntı sahəsinin kiçik və tədqiq edilən mədəni təbəqə yatımının elə də böyük olmaması ilə izah etmək olar.

Əmək alətlərinin trasoloji analizi və funksional klassifikasiyasının nəticələrinə əsasən İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yerində müxtəlif ev sənətkarlığının mövcud olduğunu təsbit etmək olar. İsmayılbəytəpənin erkən oturaq sakinlərinin maldarlıq-ovçuluq fəaliyyəti nəinki, ərzağa, həmçinin emal üçün xammala olan təlabatı da ödəyirdi. İstehsal (əmək) fəaliyyətində kəmiyyət göstəricisinə görə əsas yeri ağacışləmə, az dərəcədə sümükişləmə, buynuzışləmə və onlarla əlaqəli olaraq çizmaq, dəlmək, yonmaq, çapmaq, kəsmə və s. kimi müxtəlif əməliyyatlar tuturdu.

Beləliklə, alətlərin tərkibi və müxtəlifliyi, texnoloji əməliyyatlarda fərqlilik İsmayılbəytəpə sakinlərinin istehsal prosesində ev sənətkarlığının yüksək spesifik çəkisinin olduğuna bariz sübutdur. Ola bilsin ki, e.ə.VI minilliyin I yarısında Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar əhəlisinə aid yaşayış məskənlərində icma sənətkarlığının tədricən ixtisaslaşması prosesi gedirdi.

Cədvəl

İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yerindən aşkar edilmiş obsidiandan hazırlanmış alətlərin funksional tipologiyası

Grup sayı	Tip sayı	Grup və tiplərin adları	Miqdar
I		Biçim alətləri	5
	1	Orağ dişləri	5
II		Ət kəsmək üçün istifadə olunmuş alətlər	12
	.	Ət bıçaqları	12
III		Dəri emalı üçün istifadə olunan alətlər	23
	3	Yantərəfli qaşov	9
	4	Uclu qaşov	1
	5	Uclu qaşov-kəsici	1
	6	Kəsicilər	2

	7	Burmaq üçün alət	1
	8	Bizlər	9
IV		Ağacışləmə alətləri	25
	9	İsgənələr	6
	10	Yeyələr	6
	11	Dəlicilər	6
	12	Rəndələmə bıçaqları	3
	13	Rəndələmə bıçağı-yeyə	1
	14	Ortaxətli kəsicilər	1
	15	Yan tərəfli künc kəsicilər	1
	16	Yan tərəfli künc kəsici - rəndələmə bıçağı	1
V		Sümükişləmə alətləri	8
	17	Qaşovlar	2
	18	Yeyələr	2
	19	Rəndələmə bıçağından hazırlanmış yeyə	1
	20	Bizdən hazırlanmış yeyə	1
	21	Rəndələmə bıçağı	1
	22	Rəndələmə bıçağı-yeyə	1
		Cəmi	73

Ədəbiyyat:

1. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2012 - ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı, Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. , KhazarUniversity Press, 2013, s. 74 - 82.
2. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-2014-cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqat işləri. Ağdam rayonu, Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013 - 2014. , KhazarUniversity Press, 2015, s. 60 - 74.
3. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı,"Çap-Art", 2016, 448 s.
4. Alməmmədov X.İ. Qarabağın erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış məskənləri. (2012-ci ilin tədqiqatları), Tarix, insan və cəmiyyət-2017, 1(16), s.3-9.
5. Alməmmədov X.İ. Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü, Azərbaycan arxeologiyası, Khazar University Press, 2018, 21(1), s. 152 - 166.
6. Azərbaycan Respublikası Milli Atlas. Bakı 2014. 444 səh.
7. Zeynep Kuliyeva, Veli Bahşeliyev. Nahçıvan'ın kalkolitik çağ kultürü (Azərbaycan). TÜBA-AR 23/2018.səh. 29-52.
8. Аразова Р.Б. Каменная острия энеолитических поселений Азербайджана. Итоги полевых археологических и этнографических исследований за 1972 год в Азербайджанской ССР (Тезисы). Баку, "Элм", 1973, стр., 6 - 7.
9. Аразова Р.Б. Каменные орудия эпохи энеолита Азербайджана (обсидиан и кремьен). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 1974, 32 стр.
10. Аразова Р.Б., Мамедов А.И. Сравнительное изучение обсидиана на из энеолитических поселений Азербайджана и месторождений Закавказья. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1979, № 3, səh 49-56.
11. Аразова Р.Б. К изучению каменных орудий труда с Чалагантепе. Всесоюзная археологическая конференция "Достижения Советской Археологии в XI пятилетке" тезисы докладов. Баку 17-21 мая 1985 г. стр. 61-63.
12. Аразова Р.Б. Каменная индустрия Чалагантепе. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985). Баку "Элм", 1986. стр.13-14.
13. Аразова Р.Б. Каменные орудия труда ранних земледельческо-скотоводческих племен Западного Азербайджана (по данным экспериментально-трассологических исследований). Баку "Элм" 1986, 164 стр.
14. Аразова Р.Б. Раннеземледельческая культура Гянджа-Казахской равнине (в свете экспериментально-трассологического изучения). Проблемы древней и средневековой истории Азербайджана (к 850-летию Низами). Баку, 1992, с.3-8.

15. Аразова Р.Б. Трасологическое изучение костяных орудий труда раннеземледельческого поселения Аликемектепеси. Проблемы древней и средневековой истории Азербайджана (к 850-летию Низами). Баку, 1992, стр.8-13.
16. Аразова Р.Б. Трасологические разработки Г. Ф. Коробковой по материалам Кавказа и изучение раннеземледельческих комплексов Азербайджана. Петербургская трасологическая школа и изучение древних культур Евразии: В честь юбилея Г.Ф.Коробковой.—СПб: ИИМК РАН, 2003., стр., 58-65.
17. Аразова Р.Б. Хозяйство древнеземледельческих обществ Азербайджана (по данным экспериментально-трасологического исследования орудий труда). *Azərbaycan Arxeologiyası, Cild 21 № 1*, 2018, s. 70-89.
18. Аразова Р.Б., Скакун Н.Н. Трасологический анализ орудий труда и выделение производств в хозяйстве раннеземледельческих поселений Азербайджана. *Поволжская археология № 1 (27) 2019*, стр., 8-17.
19. Аразова Р.Б. Аликемектепе-памятник южнокавказской группы раннеземледельческой культуры Азербайджана. Международная научная конференция «Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции)», посвященной 100-летию российской академической археологии., ИИМК РАН, 18.11.2019-22.11.2019, стр., 102-105.
20. Алмамедов Х.И. Формирование нового социально-культурного пространства – раннеоседлой земледельческой культуры Гарабаха на Южном Кавказе в эпоху неолита. Международная научная конференция «Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции)», посвященной 100-летию российской академической археологии., ИИМК РАН, 18.11.2019 - 22.11.2019, стр.. 100 - 102.
21. Ахундов Т.И., Алмамедов Х.И. Южный Кавказ в эпоху неолита – ранней бронзы (Центральный и восточный регион), *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası*, 2016, *Nafta-Press*, 2017, 2, s. 19 - 33.
22. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Книга вторая. Памятники Гарабагского неолита. Баку, 2017, 916 с.
23. Бадалян Р.С., Кикодзе З.К., Ф.Е. Коль. Кавказский обсидиан: Источники и модели утилизации и снабжения. (Результаты анализов нейтронной дифракции) *Историко-филологический журнал 1-2.*(1996): стр.,245-264.
24. Бахшалиев В.Б. Новые материалы эпохи неолита на территории Нахчывана. *Российская археология*, 2015, № 2, стр. 135-144.
25. Нариманов И.Г. Отчет археологических раскопок на энеолитических поселениях Иланлытепе Агдамского района и Рустепеси Шамхорского района в 1967 г. АМЕА АЕІ ЕА: inv. № Н-193, 40 с.

26. Нариманов И.Г. Отчет археологических раскопок на холме Иланлытепе в 1968 г. АМЭА АЕІ ЕА: inv. № ?, 19 с.
27. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.). Баку: Элм, 1987, 260 с.
28. Скакун Н.Н., Терехина В.В. Значение комплексных исследований производственного инвентаря для интерпретации хозяйственных особенностей археологических объектов. Материалы международной конференции "Методы изучения каменных артефактов" Санкт-Петербург, 16-18 ноября 2015 г, стр., 111-117.
29. Almamadov Kh.I. New archaeological research of neolithic and Late Chalcolithic settlements in Lowland Garabagh. Горы Кавказа и Месопотамская степь на заре бронзового века. Сборник к 90-летию Р.М. Мунчаева, ИА РАН, 2019, стр. 228 - 241.
30. Astruc, L., A. Samzun, and B. Gratuze. Preliminary report on the lithic industries of Kamiltepe and MenteshTepe. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44: 2012, p. 169–177.
31. B. Lyonnet, F. Guliyev, L. Bouquet, G. Bruley-Chabot, A. Samzun, L. Pecqueur, E. Jovenet, E. Baudouin, M. Fontugne, P. Raymond, E. Degorre, L. Astruc, D. Guilbeau, G. Le Dosseur, N. Benecke, C. Hamon, M. Poulmarc'h, A. Courcier. MenteshTepe, an early settlement of the ShomuShulaveri Culture in Azerbaijan, *Quaternary International* 395, 2016, p. 170–183.
32. Marie Orange. Geochemical characterisation of obsidian samples from NakhchivanTepe, Nakhchivan (Azerbaijan). Firstreport, July 2019, 5 p.
33. Roza Arazova. Obsidian in the productive activity of early farming communities of the Southern Caucasus.–Von MajkopbisTrialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr. Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.-3. Juni 2006. Dr. Rubolt Habelt GmbH. Bonn. p. 39-40.
34. Roza Arazova, Natalia Skakun. The oldest harvesting tools of Azerbaijan (according to experimental - traceological research) *Cuadernos de Pehistoria y Arqueologia de la Universidad de Granada*. (CPAG), 2017, № 27, p. 121-132
35. Y. Nishiaki, O. Maeda, T. Kannari, M. Nagai, E. Healey, F. Guliyev. Obsidian provenance analyses at Göytepe, Azerbaijan: implications for understanding neolithic socioeconomies in the Southern Caucasus. *Archaeometry*, (2019), p. 1-18.

Summary

Traceological study of the obsidian industry of Ismailbeytepe

Khagani Alammadov

Roza Arazova

This paper summarizes the results of a techno-morphological and experimental-traceological study of obsidian samples obtained in 2012 during archaeological excavations of the Ismailbeytepe Neolithic settlement.

The technological (typological) analysis of obsidian products shows the domination of the blade technique, more rarely the flake technique was used. Blades are usually of regular prismatic shape, medium size, though blades of elongated proportions are also found.

The secondary treatment of tools includes retouch and burin blow, less often trimming. The flat retouch of one or two longitudinal edges of the blade from the ventral, less often from the dorsal surface was characteristic of this industry. Sometimes thin or thick abrupt retouch was also used.

121 objects were studied under a microscope. As a result, 73 objects were identified as tools, the remaining 48 consist of: flakes without use-wear traces - 19, blades and their fragments without traces - 11; chips - 14, fragments of tools - 4.

The studied tools are functionally diverse and represent 22 types. They include scrapers, piercing tools for skin, drills and saws for wood, antler and bone, sickle inserts and meat knives. The obsidian from Ismailbeytepe was analyzed at the National Museum of the History of Azerbaijan (Bruker Tracer III-SD portable X-Ray Fluorescence spectrometer by Southern Cross GeoScience). The geochemical composition of artifacts corresponded to samples from Gegasar (Armenia), Chikiani (Georgia) and Sarykamysh (Turkey).

Key words: The neolithic of Garabagh, Neolithic settlement Ismailbeytepe, traceological method, obsidian, tools.

Резюме

Трасологическое изучение обсидиановых изделий из памятника Исмаилбейтепе

**Хагани Имран оглу Алмамедов
Роза Бунятовна Аразова**

В данной статье обобщены результаты технико-морфологического и экспериментально-трассологического исследования образцов обсидиана, полученного в 2012 году в ходе археологических раскопок на неолитическом поселении Исмаилбейтепе.

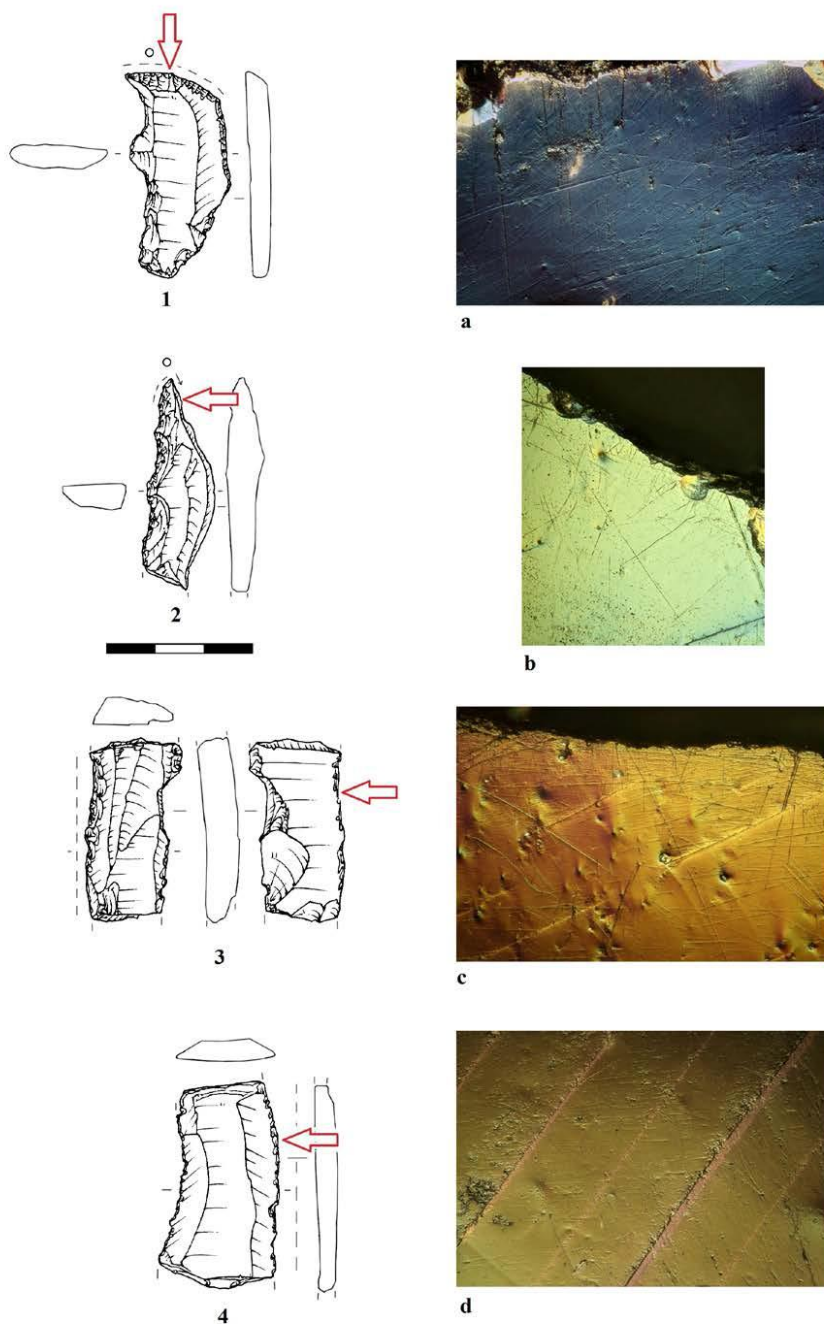
Технологический (типологический) анализ обсидиановых изделий показал, что в технике расщепления доминирует пластинчатая, реже – отщеповая техника. Пластины правильной призматической формы, средних размеров, но встречаются и пластины удлинённых пропорций.

При изготовлении орудий применялась дополнительная обработка в виде ретуши и резцового скола, реже подтёска. Применяли, в основном, приостряющую ретушь одного или двух продольных краёв пластины со стороны брюшка, реже со спинки. Порой, так же применялась мелкая или крупная затупливающая ретушь.

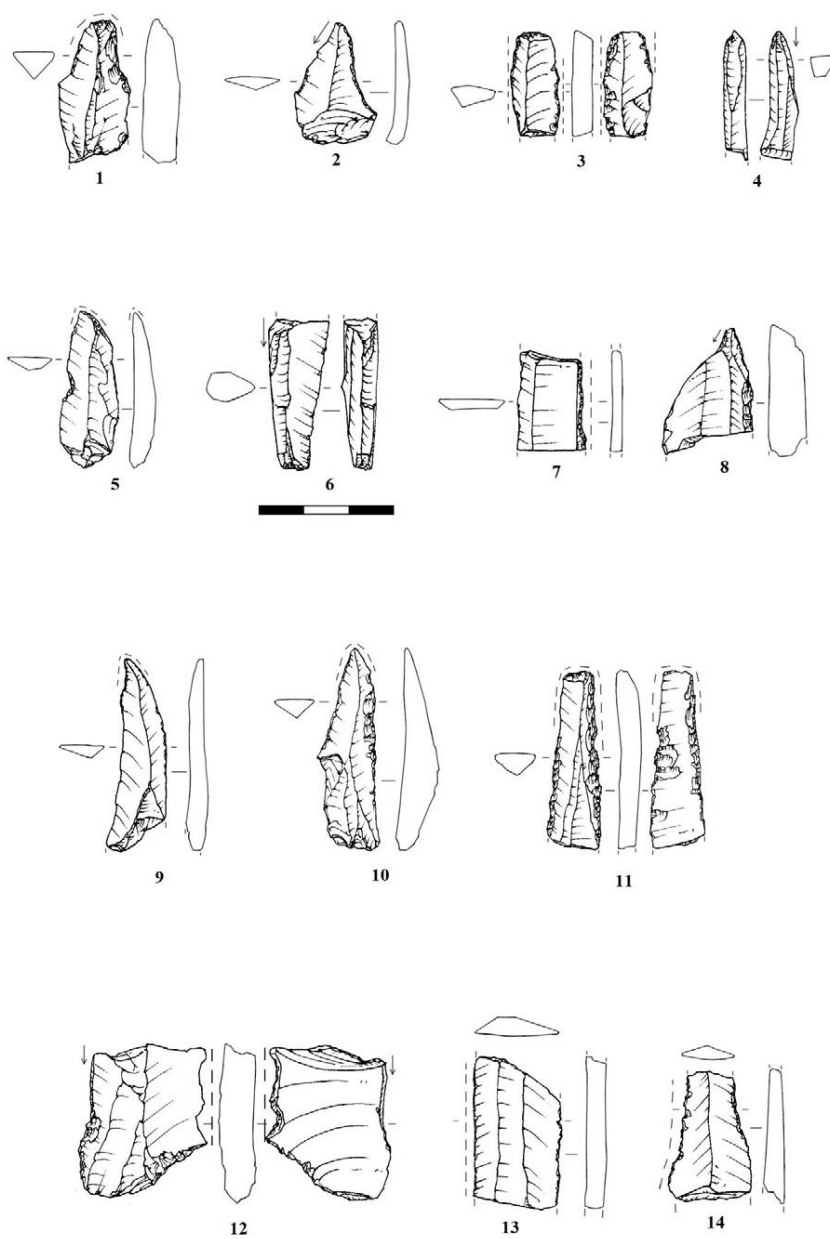
Под микроскопом изучен 121 предмет. В результате, 73 предмета определены как орудия, остальные 48 состоят из: отщепов без следов использования – 19, пластин и их обломков без следов – 11; осколков – 14, обломков орудий – 4.

Просмотренные орудия функционально разнообразны и состоит из 22 типов. Они представлены скребками, проколками для шкур, сверлами и пилками по дереву, рогу и кости, вкладышами серпа и ножами для мяса. Обсидиан из Исмаилбейтепе был проанализирован в Национальном Музее Истории Азербайджана (Портативный рентгеновский флуоресцентный спектрометр BrukerTracer III-SD от Southern Cross GeoScience). Геохимический состав соответствовал источникам Гегасар (Армения), Чикиани (Грузия) и Сарыкамыш (Турция).

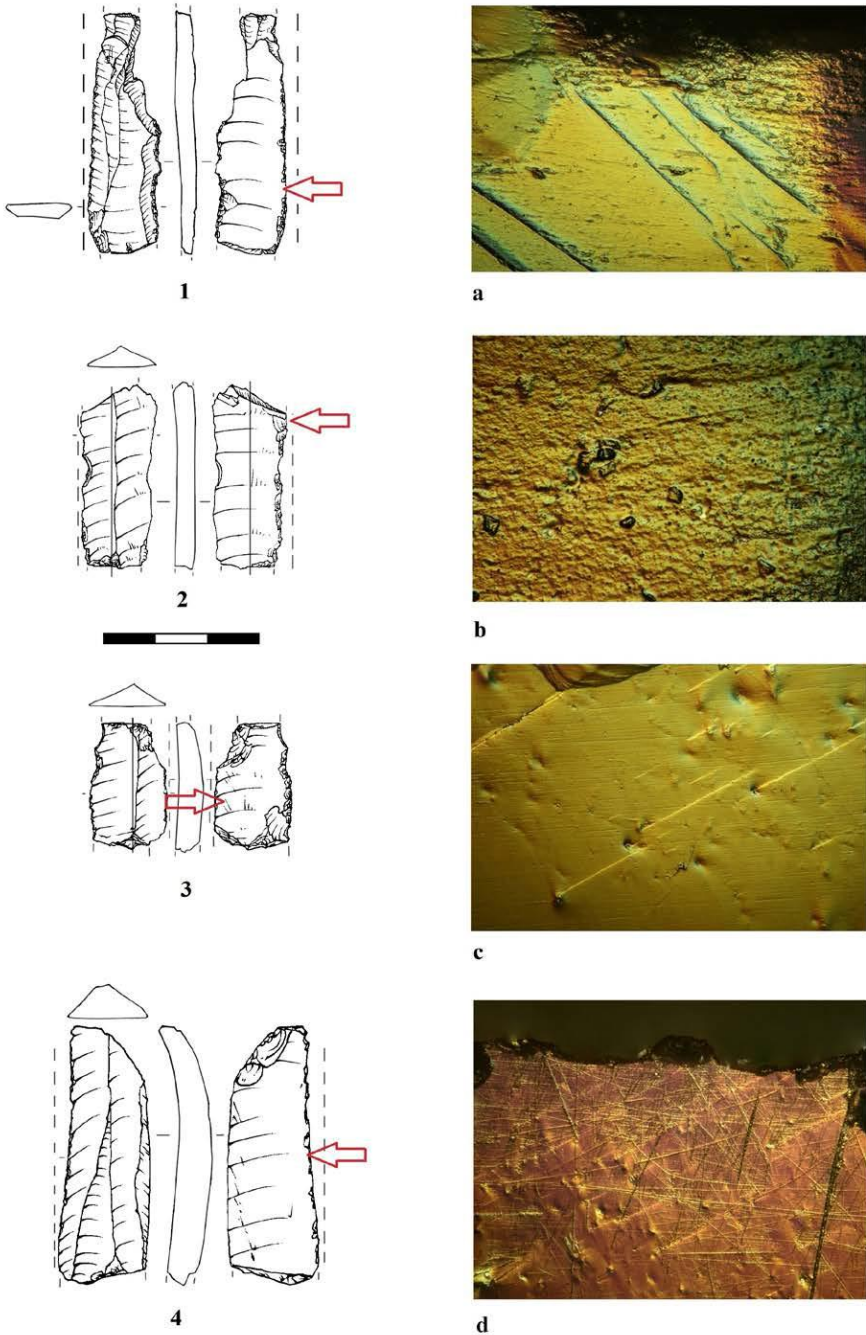
Ключевые слова: Гарабахский неолит, неолитическое поселение Исмаилбейтепе, трассологический метод, обсидиан, орудия труда.

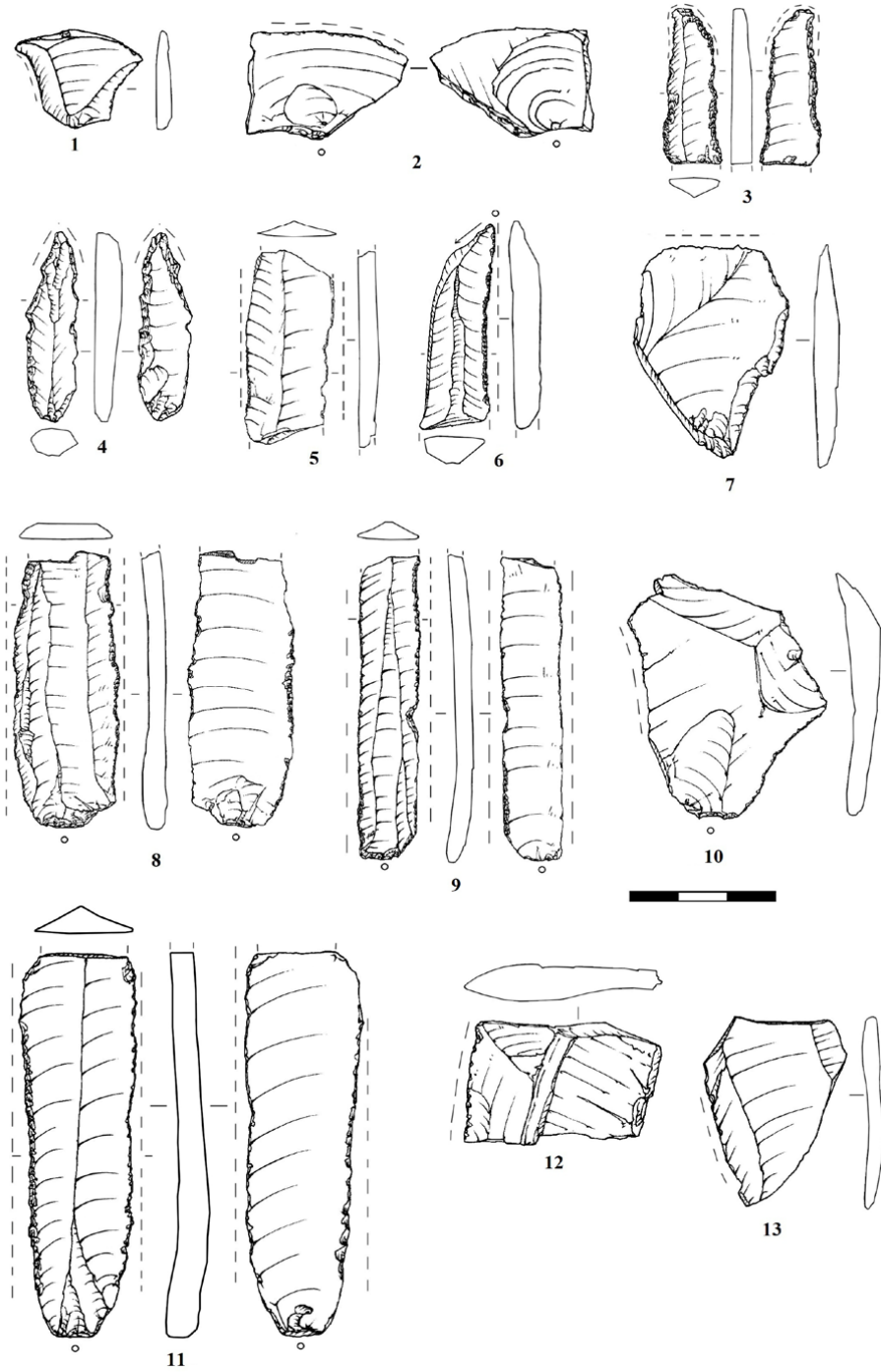
Şəkil 1. 1. dəri üçün uclu qaşov (a – mikrofoto $\times 200$); 2. ağac üçün dəlici (b – mikrofoto $\times 200$); 3. birtərəfli işlək tiyəli ağac üçün isgənə (c – mikrofoto $\times 200$); 4. ağac üçün yeyə (d – mikrofoto $\times 200$).

Şəkil 2. 1, 11 – ağac üçün dəlici; 2, 3, 5, 9, 10 – dəri üçün bizlər; 4, 6, 8 – ağac üçün kəsicilər; 7 – ağac üçün isgənənin fraqmenti; 12 – dəri üçün kəsici; 13, 14 – ot bıçaqları.

Şəkil 3. 1. buynuz və sümük üçün yeyə (a – mikrofoto $\times 200$); 2. oraq dişi (b - mikrofoto $\times 200$); 3. oraq dişi (c - mikrofoto $\times 200$); 4. ət bıçaqları (d – mikrofoto $\times 200$).

Şəkil 4. 1, 12 – dəri üçün qaşovlar; 2, 5, 7, 9, 11 – ət bıçaqları; 3, 4 – ağac üçün dəlici; 6 – dəri üçün bizdən hazırlanmış ağac üçün yeyə; 8, 10 – ağac üçün yeyələr; 13 – buynuz və sümük üçün yeyə.

İsmayılbəytəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş bir qəbrin tədqiqinə dair

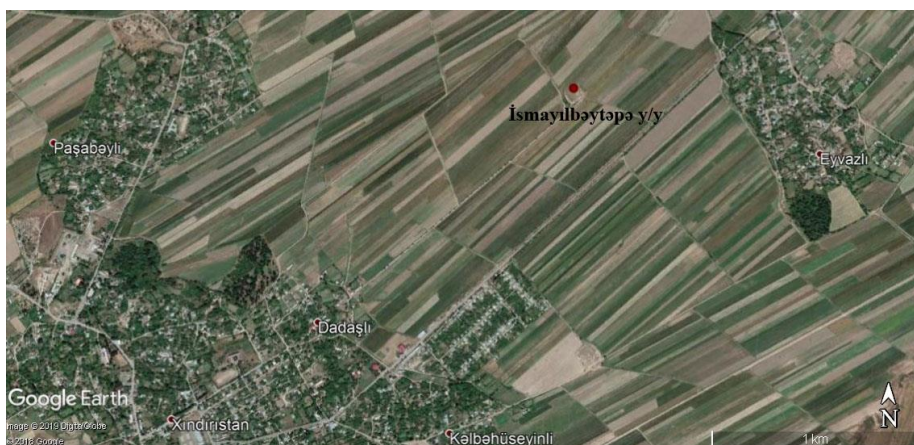
Vüsal Həsənov, Lola Hüseynova

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: Gasanovivusal@gmail.com, E-mail: Lola.11987.ekber@mail.ru

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Qarabağ düzənliyi, İsmayılbəytəpə, Sal-lama qəbir, Erkən dəmir dövrü, Antropoloji analiz, Sutural sümükçük, Trav-ma, Septal dəlik

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Qarabağ neolit-ene-olit ekspedisiyası”nın əsas tədqiqat abidəsi olan İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yeri Ağdam rayonu Xındırstan kəndinin şimal-şərqində, Quzanlı-Xındırstan şosse yolundan 250 m qərbdə yerləşir (Şm $40^{\circ} 08' 09.2''$; Şq $047^{\circ} 07' 48.8''$; h-119 m). Diametri 100 m, hündürlüyü 4 m olan təpə for-malı yaşayış yerinin şərq, cənub və qərb hissəsini su arxları kəsir [1, s.74].

Xəritə

Ekspedisiyanın apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində keçən dövr ərzində təpənin şərq yamacında, 400 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı işləri aparılmış, 4 tikinti dövrünə aid 15 tikili qalığı və müxtəlif təyinatlı maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilərək öyrənilmişdir [2, s. 154].

İsmayılbəytəpə neolit yaşayış yeri öz memarlıq quruluşuna görə Qaf-qazın həmdövr abidələrindən seçilir. Qafqazın digər abidələrində əsasən dai-rəvi memarlıq üstünlük təşkil etdiyi halda, burada düzbucaqlı memarlıq üs-tünlük təşkil edir. İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yeri memarlıq quru-

luşuna görə yerli Cənubi Qafqaz ənənələri ilə yanaşı, Anadolu və İranın son neolit dövrü memarlıq mədəniyyətinin bəzi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir [2, s. 159; 3, s.94].

Abidənin xronoloji dövrünün müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif dərinliklərdən götürülmüş nümunələrin İsrail (D-REAMS Radiocarbon Laboratory Weizmann Institute of Science) [4, s. 20] və Almaniyada (Klaus-Tschira-Archäometrie-Zentrum Am Curt-Engelhorn-Zentrum Archäometrie gG-mbH) C14 analizləri aparılmışdır. C14 analizlərinin nəticələri yaşayış yerinin e.ə. VI minilliyin II rübündə mövcud olduğunu söyləməyə imkan verir [2, s. 160].

İsmayılbəytəpə abidəsi osteoloji tapıntılar baxımından da zəngindir. Belə ki, fərqli illərdə aparılan qazıntılar zamanı neolit dövrü təbəqəsindən heyvan sümükləri ilə yanaşı, biri uşaq olmaqla, dörd insana məxsus sümük parçaları tapılmışdır. İnsan sümüklərinin tədqiqi zamanı kəllənin trepanasiyası (2012-ci il) və süni deformasiyası (2015-ci il), həmçinin kremasiya (2012, 2017-ci illər) ənənəsinə təsadüf edilmişdir [2, s.155].

2018-ci ilin tədqiqat işləri zamanı qazıntı kvadratında sahəsinin 4C neolit dövrünə aid artefaktlarla birgə -2,437 m (Ş.h. 121, 118 m) dərinlikdə sallama torpaq qəbir də aşkar edilmişdir³. Qəbir oval formalı olub, qərb-şərq istiqamətindədir. Qəbrin yer səthindən dərinliyi 1,38 m, eni isə 0,95m-dir. Kamerada tək dəfn qeydə alınmışdır. Skeletin başı qərbə olmaqla sol yanı üstə, üzü şimala doğru, qolları dirsəkdən bükülü vəziyyətdə, ayaqları dizdən bükülərək altına yığılmış halda aşkar edilmişdir (Şəkil 1 - a). Kameranın qərb küncündə, skeletin kəllə nahiyəsinin yanında iki ədəd saxsı qab qoyulmuşdur. Bundan başqa, kəllə sümüyün üzərindən iki ədəd tunc sırğa, əl barmaqlarından biri tam olmaqla 3 ədəd tunc üzük və çoxlu sayda fərqli formada və rənglərdə muncuqlar aşkar edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərkdilmiş neolit və eneolit yaşayış yerlərində sonrakı dövrlərdə ölürlərin dəfn olunması Azərbaycanın digər abidələrində də təsadüf edilib [5, səh. 91-92; 4, s. 215, 247, 279, 307; 19, s. 62-75].

Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun fonduna gətirilən skelet nümunələri və qəbir inventarları təmizləndikdən sonra tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Skeletin antropoloji analizi

Material və metod: Bu məqalədə bioarxeoloji tədqiqatın materialını torpaq qəbrin kamerasında aşkar olunan bir insana aid sümük nümunələri təşkil etməkdədir. Qismən yaxşı saxlanmış sümüklər torpaqdan təmizlənmə-

³Qəbir materiallardan istifadə etməyimizə icazə verdiyi və məqalənin yazılmasında bizə dəstək olduğu üçün "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın rəhbəri, t.ü.f.d., X.İ.Əlməmmədova təşəkkürümüzü bildiririk.

si üçün su ilə yuyulmuş və kölgə temperaturunda qurudulmuşdur. Ümumilikdə 181 ədəd sümük fraqmentinə inventar nömrəsi verildikdən sonra makroskopik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Yuxarı və aşağı ətrafa aid olan uzun sümüklər nisbətən yaxşı saxlanmış olsa da, döş qəfəsi sümüklərinin çox hissəsi parçalanmış və ya çürümüşdür. Beyin kəlləsinin üst qismini təşkil edən ənsə, təpə və alın sümüyü, həmçinin hər iki gicgah sümüyü bütöv şəkildədir. Üz kəlləsinin əsas parçası olan əng sümüyü və beyin kəlləsinin aşağı hissəsinə aid olan sümüklər mövcud olmadığı üçün, bəzi kranio-metrik ölçülər almaq mümkün olmamışdır. Cinsiyyətin müəyyən edilməsində çanaq sümüyündəki fərqlililər, qlabellanın və qaş kəmərlərinin inkişafı, məməyəbənzər çıxıntının həcmi, ənsə sümüyü və bud sümüyünün arxa səthindəki kələkötür (*linea aspera*) xəttin inkişaf dərəcəsi əsas götürülmüşdür [30, s.518-549]. Ölüm yaşının təyin edilməsində sutural yaşlandırma, yaşlı insanlar üçün təbiiq olunan dişlərdəki aşınma səviyyəsi, həmçinin çanaq sümüyü diqqətə alınmışdır [23, 7]. Bundan başqa, kəllə skeletindən mümkün olan kranio-metrik ölçülər alınmış, uzun sümüklərdən skeletin ümumi boyu hesablanmışdır [27]. Tədqiqatın son mərhələsində sümüklərdə patoloji izlərin və variyasiyaların olub-olmaması gözdən keçirilmişdir.

Morfoloji əlamətlər: Tədqiqatın nəticəsi olaraq, skeletin 40-50 yaşlarında qadına aid olduğu müəyyən edilmişdir. Alınan kranio-metrik ölçülərə görə, kəllə qutusu uzunsov (73.2) formalı olub, alın sümüyü isə orta (68.26) genişlikdədir (Cədvəl). Boyu isə ortalama 157-159 smdir. Ənsə sümüyü arxaya doğru çıxıntılı olmaqla, yandan baxdığımızda topuz (*chignon*), kəllənin vertikalından görünüşü isə *pentagonoid*dir. Kəllənin və digər sümüklərin ümumi göstəriciləri qadının Avropoid irqinin Aralıq dənizi antropoloji tipinə mənsub olduğunu göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, dolixokran kəllə və ensiz sifət quruluşuna malik olan insan qrupları mezolit dövründən başlayaraq Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışlar. Qobustnda mezolit dövrü abidəsi olan “Firuz” düşərgəsindən aşkar edilmiş və kranio-metrik ölçmə üçün əlverişli olan iki kəllə qutusunun antropoloji göstəriciləri incə quruluşlu Aralıq dənizi tipinə uyğun gəlir [22, s. 92-98]. Düşərgədən tapılmış osteoloji materialların paleoantropoloji tədqiqi antropoloq Rəbiyə Qasıмова tərəfindən aparılmışdır [20, s. 158].

Tablo 1. Kranio-metrik dəyərlər və göstəricilər

Nö Martin	Ölçülər	Dəyərlər
1	M. Kəllə uzunluğu	182
8	M. Kəllə eni	133,3
5	Nasion – Basion	-
9	Ft- Ft	91

17	Basion- Bregma	-
20	Basion- Porion	121,7
40	Basion- Prosthion	-
45	Zy-Zy	-
48	Nasion- Prosthion	-
51	Orbital en (d-d)	-
52	Orbital hündürlük	-
54	Nasal en	-
55	Nasal hündürlük	-
8:1	Kranial indeks	73,2
9:8	Fronto- Parietal indeks	68,26

Variasiyalar: Ənsə sümüyünü təpə sümüklərindən ayıran lambdaya-bənzər tikişlə sagital tikişin kəsişdiyi nöqtənin sağ təpə sümüyü hissəsində 1.5 sm ölçüsündə *sutural* sümük variyasiyası qeydə alınmışdır (Şəkil 1 b). Elmi ədəbiyyatda “ wormian” sümüyü kimi tanınan bu variyasiya kəllə tikişlərinin kənarlarında əsas hissədən təcrid olunaraq meydana çıxır, müxtəlif forma və ölçülərdə olur. Wormian sümüyünün insanlar arasında görülmə sıxlığı 8-15% arasında dəyişir və daha çox Çin əhalisi arasında təsadüf edilə bilər. Variasiyanın yaranma səbəbi tam aydın olmasa da, əksər tədqiqatçılar irsiyyətlə əlaqələndirirlər [18].

Skeletdə təsadüf edilən ikinci variyasiya sağ bazu sümüyün alt hissəsində dəliyin -*supratrochlear foramenin* olmasıdır (Şəkil 2 - a). Dəlik triqular formalı olub, transvers çapı 07sm, vertikal çapı isə 05 smdir. Antropoloji ədəbiyyatda daha çox septal aperture kimi tanınan variant bazu sümüyün distal ucunun ön hissəsində yerləşən tac çuxurla (fossa coronoidea) arxada yerləşən və nisbətən böyük olan dirsək çuxurunun (fossa olecrani) arasında yerləşən nazik sümük təbəqəsinin defektidir. Elm dünyasına ilk dəfə Meckel tərəfindən (1825) ildə tanınan septal aperture müxtəlif forma və ölçülərdə olur. Ən çox oval, kürəvi və triqular formalarına təsadüf edilir. Araşdırmalara görə, variant ən çox qara dərililərdə və qadınların sol bazu sümüyündə rast gəlinir. Etiologiyasında isə əsasən medullar kanalın dar olması faktoru irəli sürülür [26, s. 119-123]. Glanvilleye görə, qidalanma və ağır iş şəraiti nəticəsində yaranan fiziki təzyiqlər septal dəliyin yaranmasına səbəb ola bilər [11, s. 85-92].

Travma – Yaralanma. Mexaniki amillərin nəticəsində toxumaların tamlığının pozulması yaralanma adlanır. Yaralanmanın forma və ölçüləri zərbənin təsirindən asılıdır. Bu xüsusiyyətinə görə yaralanmalar kəsici, deşici, çarpılmış, sınıqlar şəklində, çat şəklində və odlu silah yaralanmaları kimi formalara ayrılır. Yaralanma halları minik və iş qəzaları, cinayət hadisələri,

müharibələr, təbii fəlakətlər, məişət alətləri ilə ehtiyatsız davranma, yüksək bir yerdən yıxılma və s. hallarda baş verir. Tədqiq olunan skeletin AİE-S18.1.2.8 inventar nömrəli sol dirsək sümüyünün cisminin aşağı hissəsində bərpa olunmuş travma- sınıq izi qeydə alınmışdır. Sınıq dirsək sümüyün baş hissəsinə (caput ulnae) 5 sm məsafədə yerləşir. Sınımış nahiyədə sümüyün repozisiyası düzgün getmədiyi üçün sola doğru zəif dərəcədə (0-10) əyilmə baş vermişdir (Şəkil 2 - b). Qeyd etmək lazımdır ki, dirsək və mil sümüyünün sınıqları adətən açılmış qollar üzərinə bədən ağırlığı ilə yıxıldıqda, bəzi hallarda isə həmin nahiyəyə dəyən bərk zərbə nəticəsində baş verir.

Dişlər: İnsan vücudunun ən möhkəm paçası olan dişlər, minillər boyunca torpaq altında çürümədən qala bilmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu mənada, paleoantropoloji tədqiqatlar zamanı dişlər ən az digər skelet və fosil materialları qədər əhəmiyyətlidir. Bioloji antropologiyanın bir qolu olan *diş antropologiyası*, dişlərin morfoloji quruluşu, forma və ölçüsündə baş verən dəyişikliklər, dişlərdə irsi variasiyalar, patologiyalar, bio-mədəni münasibətlər, həmçinin, ağız gigiyenası ilə həyat təzi arasındakı əlaqələri müəyyən edən bir elm disiplinidir [29, s.15-40]. Tədqiq olunan skeletin üst çənəsi (post mortem) mövcud olmadığı üçün, sadəcə alt çənə və üzərindəki dişlərə baxılmışdır. Üçü (3) böyük azı, ikisi (2) kiçik azı, ikisi (2) köpək və ikisi (2) kəsici dişi olmaqla, ümumilikdə 9 ədəd diş qeydə alınmışdır. Sağ yarımçənədə 1.və 2. ci böyük azı, sol yarımçənədə isə 2.ci böyük azı dişləri ölümdən öncəki mərhələdə düşdükdən sonra hər üç dişin alveol yuvası bağlanmışdır. Sol yarımçənədə 1.və 2 ci kiçik azı, 1. ci (medial) kəsici, sağ yarımçənədə 1.ci (medial) kəsici dişləri ölümdən sonrakı (post mortem) mərhələdə ehtimal ki, çürümüşdür. Mövcud olan dişlərin hamısının təmas səthlərində dişin sərt toxumalarının fiziki aşınması (attrition) və diş toxumalarının qeyri-iltihabı xəstəliyi olan parodontoz əlamətləri aşkar edilmişdir. Aşınma sadəcə kəsici dişlərin enamel qatını deyil, dentin təbəqəsini də zədələmişdir. İlk orta əsrlərdən başlayaraq azalan diş aşınmalarını bəzi antropoloqlar sərt dənəli və ya bişməmiş qidaların qəbul edilməsiylə ələqələndirirlər. Neolit dövrü insanlarında dişlərin bu və ya digər səbəblərdən aşınması daha qabarıqdır. Polutəpə neolit dövrü insanlarında dişlərin aşınması daha erkən yaşlardan özünü göstərməkdədir [14, s.81-82]. Porodontoz isə, dişlərdə ən çox təsədüf edilən diş-çənə patologiyalarından biridir.

Qəbir inventarlarının təsnifatı: Skeletin üzərində tunc halqa sırgaları, sağ əlinin dördüncü barmağında diametri 1,5 sm olan tunc üzüyü var. Üzük teromorf formalıdır (Şəkil 3- a). Belə ki, Azərbaycanın bir çox arxeoloji abidələrindən erkən tuncdan başlayaraq ilan başlı bəzək əşyalarına təsədüf edilir. Bundan əlavə, qırılmış şəkildə iki ədəd tunc üzük tapılmışdır. Diametri 1,5 sm olan üzüklərin bir tərəfi qalındır. Belə üzüklərə həmdövr abidələrinin bir çoxunda, həmçinin Palıdlı nekropolu və Tovuz bölgəsi abi-

dələrində rast gəlmək mümkündür [16, TabloX2., 21, s.36, Tablo 5]. Aşkarlanan kor bucaq formasında olan istifadə təyinatı müəyyən edilməyən tunc fraqmentin tərəfləri 2,5 sm ölçüsündədir. Hər iki tərəfin bitişik hissələri olduğu lakin qırılmış olması aşkar görünür. Tapılan tunc əşyaların hamısı oksidləşmişdir.

Bunlardan başqa, skeletin sağ biləyində muncuqlardan ibarət qolbağın qalıqları tapılmışdır. Munculardan üçü narıncı karneol muncuqdur (Şəkil 3-a). Bu əziqlərdən Qalakənd qəbrlərində, Uzun Rəmə kurqanlarında, Gəncə kurqanlarında, Daryurd Nekropolunda, Qarabağ Palıdı nekropolunda və s. rast gəlinib [9, s. 134-136., 12, s.115., 17, s.122., 28, s. 27]. Muncuqlardan beşi ağ rəngli pastadan hazırlanmışdır. Onlardan biri nazik, silindrik üstü də naxışlı olmaqla uzunluğu 1,5 sm-dir. Digər dördünün diametri 0,5- 0,8 mm ölçüsündə dəyişir. Biri isə şaquli xəttlərlə bəzədilib. Bu tip muncuqlardan II Nuxa yaşayış yerindən, Goranboyda Muncuqlutəpə nekropolundan, Uzun Rəmədə, Gədəbəydə də aşkar edilmişdir [8, s.102., 9, s. 136., 13, s.173., 15, s..136]. On bir ədədi xırda çəlləkvari, ikisi altıbucaqlı formasında olan qara rəngli muncuqlardan Azərbaycanın bir çox tunc dövrü abidələrində rast gəlinib.

Qəbir kamerasının qərb küncündə, skeletin baş ucun yaxın məsafədə iki ədə fərqli forma və ölçüdə saxsı qab qoyulmuşdur. Qablardan birinin gövdəsi dördkünc olub, nisbətən kiçikdir. Digər qab nümunəsinin gövdəsi isə şarşəkillidir. Hündürlüyü 15,6 sm olan açıq qəhvəyi rəngli, şarşəkilli küpə qum qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 3- b). Gil qeyri orqanikdir və yaxşı bişirilmişdir. Ağzının diametri çölə qatlanmış hissədən 20 sm, içəridən 16 sm-dir. Qabın gövdə hissəsi 25 sm-dir. Çiyin hissəsindən 2,5 sm aşağıdan başlayaraq aralarındakı məsafə 1,2sm olan dörd ədəd batıq konsentrik xətlər var. Qabın gövdə hissəsində iki ədəd simvolik qulp var. Qazanın outracağıının qalınlığı 1,6 sm, qabın en kəsiyi 1,5 sm-dir. Qab daxildən dairəvi formalıdır və açıq qəhvəyi rəngdədir. Qabın içərisindən xırdabuynuzlu heyvana aid çənə və lülə sümüyü aşkar edilmişdir. Belə şarşəkilli gövdəyə malik keramika nümunələrinə Şahtaxtı yaşayış yerində, Palıdı nekropolunda, Uzun Rəmədə, Plovdağ nekropolunda rast gəlmək mümkündür [6, s. 106., 8, s.96., 10, s.91].

Digər qab isə qara gilli, xarici səthi cilalı və süyrəli naxışlı, gövdəsi dördbucaqlı formada, düz oturacaqlı, nisbətən qısa silindrik boğazlı, ağzının kənarı azca kənara açılan formadadır. (Şəkil 3 - c). Dördbucaqlı gövdəsinin iki tərəfində, qabın boğazına keçən yerdə ortasında deşiyi olan iki məməcik vardır. Məməciklərin aşağı hissəsi qabın gövdəsinə maili şəkildə birləşir, yuxarı hissəsi üfüqi vəziyyətdədir. Silindrik formalı boğazı da dördbucaqlı gövdəsinə maili şəkildə birləşir. Süyrəli gövdədə dörd xəttədən ibarət şaquli xətlər çəkilib. Zolaqlar arası və ətrafı çarpaz xəttlərdən ibarət tor naxışlarla

doldurulmuşdur. Boğaz hissəsi maili paralel xəttlərlə naxışlanmışdır. Digər naxışlar ucu aşağı olan iki xəttin əmələ gətirdiyi bucaqdan ibarətdir. Ağızın diametri 8,5-8,7 sm, hündürlüyü 11,6 sm-dir. Ağız kənara açılmışdır. Oturacağı 9,2-9,3 sm ölçüsündə olub kvadrat formalıdır. Divarının qalınlığı 0,5 sm-dir. Qab daxilində nisbətən dairəvi formadadır. Qab təmizləndiyi zaman onun içində hər hansı artefakta təsadüf edilməmişdir. Ehtimal ki, dəfn etmə zamanı onun içində meyit üçün maye qoyulmuşdur. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Xəqani Alməmmədovun verdiyi məlumata görə o, dördbucaq formalı bu qabın analogiyasına Fizulu Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin Balabəhmənli kənd filialında rast gəlib. Qab Fizuli rayonu ərazisindən aşkarlanmış təsadüfi tapıntı kimi muzeyə təhvil verilib. Bu formalı gövdəyə məxsus qabın hələlik Azərbaycanın digər bölgələrində tapılması faktı bizə məlum deyil və onun ikinci nümunəsinin Qarabağ ərazisindən aşkarlanması yeni tədqiqat mövzusu kimi gələcəkdə işlənə bilər. Hər iki qab əldə hazırlanmışdır.

Nəticə: Qəbir abidələri tədqiq olunan dövrün əhalisinin dini görüşləri, inancları, yaşam tərz, təsərrüfat həyatı haqqında bəzi məlumatların əldə edilməsi baxımından maraq kəsb edir. Həmçinin, osteoloji materialların analizinə dayanaraq qədim insan qruplarının antropoloji əlamətləri, həyat tərz, bio-mədəni xüsusiyyətləri və keçirmiş olduqları xəstəliklər haqqında qismən də olsa məlumat əldə etmək mümkündür. Mövcud tədqiqatın predmeti 2018-ci ildə İsmayılbəytəpə Neolit yaşayış yerinin 4C kvadratından aşkar edilmiş sallama-torpaq qəbirin materiallarıdır. Dəfn ənənəsi və qəbir avadanlığı Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Tapıntıların müqayisəli təhlilinə əsaslanaraq qəbrin erkən dəmir dövrünə, xronoloji baxımdan e.ə X-VIII əsrlərə aid etmək olar. Qəbir oval formalı olub, qərb-şərq istiqamətindədir. Tək dəfn həyata keçirilmiş kamerada skelet sol yanı üstə, üzü şimala doğru olmaqla sıx bükülü vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Qəbir avadanlıqları iki ədəd saxsı qab, tuncdan hazırlanmış 2 ədəd sırğa, 3 ədəd üzük və fərqli formalarda çox sayda muncuqlardan ibarətdir. Saxlanma vəziyyəti yaxşı olan sümük fraqmentləri Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun fonduna gətirilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur.

40-50 yaşlarında qadına aid olan skeletin morfolji xüsusiyyətləri *aralıq dənizi* antropoloji tipinə uyğun gəlir. Avropoid (Caucasoid) makro irqinin alt qollarından biri olan aralıq dənizi tipinin nümayəndələri antropoloji cəhətdən orta boy, uzun və ya orta dərəcəli kəllə, ensiz sifət, dar və düz buruna sahibdirlər. Burada bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yaşadığı ərazilərin iqlim şərtlərinə uyğun olaraq, aralıq dənizi tipinin lokal elementləri meydana çıxarmışdır. Bu da dəri və göz rəngi, saçın forması, həmçinin bir sıra morfolji fərqliliklərdə özünü göstərir. Yaşadıqları coğrafi ərazilərə nəzər salsaq görərik ki, bu irqin nümayəndələri ən qədim dövrlər-

dən Şimali Afrika, Cənubi Avropa, Anadolu, Ön Asiya və Cənubi Qafqazın əsas sakinləri olmuşlar.

Paleoantropoloji tədqiqatlarda sümük variasiaları, yaralanmalar və patoloji dolğun elmi məlumatların əldə edilməsi baxımından önəmli yer tutur. Tədqiqat zamanı skeletin kəllə qutusunda sağ tərəf sümüyünün ənsə sümüyü ilə kəsişdiyi nöqtədə kiçik ölçülü “wormian” (sutural bone), sağ humerus sümüyündə isə oval formalı septal foramen variasiyası qeydə alınmışdır. Qeyd edilən hər iki sümük variasiyası irsi xüsusiyyətlərin öyrənilməsində tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir və indiyə qədər çox sayda elmi məqalənin mövzusu olmuşdur. Bundan başqa, skeletin sol dirsək sümüyünün aşağı (distal) ucunda sağalmış travma izi mövcuddur. Ağız sağlığına gəldikdə isə, post mortem (qəbir) şəraitdə tamlığını saxlamış alt çənədə mövcud olan 9 ədəd dişdə irəli səviyyədə aşınma, diş toxumalarının qeyri-iltihabi xəstəliyi olan parodontozun simptomları qeydə alınmışdır. Sağ yarımçənədə 1, sol yarımçənədə 2 ədəd azı dişinin anti mortem itirilməsini də nəzərə alsaq, mərhumun ağız sağlığının qənaətbəxş olmadığını deyə bilərik. Qəbir sayının və materialların kəmiyyəti İsmayılbəytəpə ilk dəmir dövrü sakinləri haqqında ümumi statistik məlumatların əldə edilməsini məhdudlaşdırsa da, məqalənin həmdövr abidələrin öyrənilməsində tədqiqatçılar üçün faydalı olacağına ümid edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. “Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası”nın apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı. Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: Xəzər Universiteti, 2013. s. 74-82.
2. Alməmmədov X.İ. Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü.// Azərbaycan Arxeologiyası Cild 21 № 1, Bakı: Xəzər Universiteti, 2018. s. 152-176.
3. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. “Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası”nın 2015-2016-cı illərdə Qarabağ düzənliyində apardığı tədqiqat işləri. Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. Bakı: Xəzər Universiteti, 2017, s. 87-95
4. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab. Bakı, Çap-Art Nəşriyyat Evi, 2016, 480 s.
5. Alməmmədov X.İ.Fərmantəpə yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar. Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: Xəzər Universiteti, 2013. s. 90-95.
6. Ağayev Q.H., Rzaayev Z.H., Orucov A.Y., Qasımova V.A., Şahtaxtı arxeoloji kompleksində 2010-cu il tədqiqatları. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2010. Bakı 2011.
7. Brothwell D.R. Digging Up Bones: Excavations, Treatment and Study of Human Skeletal Remains, 3rd Edition, Oxford University Press, Oxford, Great Britain, 1981
8. Cəlilov B.M, Göygöl- Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu ildə İlanlıtəpə kurqanında apardığı tədqiqatların yekunlarına dair. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2010. Bakı 2011. s 96-102
9. Cəlilov B.M, Axundova N.Ə, Mirzoyeva T.Ə, Göygöl- Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlara dair. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014. Bakı 2015, s.134.
10. Cəfərov H.F., Cəfərova D., Əliyev N., Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il çöl tədqiqatlarının ilkin nəticələri. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2010. Bakı 2011. s . 91- 93
11. Glanville E.V. Perforation of the coronoid-olecranon septum. humero-ulnar relationships in Netherlands and African populations. Am. J. Phys. Anthropol. 1967;26: 85-92
12. Göyüşova T.N., Daryurd nekropolları. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2009. Bakı-2010. s. 115
13. Göyüşova T.N., .2015-2016-cı illərdə Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyasının Gədəbəy rayonunda apardığı arxeoloji tədqiqatların yekunlarına dair. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2015-2016. Bakı-2017. s.173

14. Həsənov V. P, "Polutəpə qədim yaşayış yerindən aşkar olunmuş skeletlərinin antropoloji tədqiqi" Arif Akim oğlu Abbasovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş "2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda elmi sessiyanın materialları, Bakı, 2017. s.81-82
15. Hüseynov M.M., Goranboy Muncuqlutəpə nekropolu. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2009. Bakı-2010. S. 136
16. Xəlilov C.Ə "Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri" Bakı.,1959 (Şamaxı və Zəyəm çayları hövzələri) səh 169. TabloX2.
17. İbrahimli B., Xəlilov T., Qədirzadə T., 2010-cu ildə Plovdağda aparılmış arxeoloji qazıntılar. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar 2010. Bakı 2011. s. 122
18. Jeanty P, Silva SR, Turner C. Prenatal diagnosis of wormian bones. J Ultrasound Med. 2000;19(12):8639.
19. Quliyev F.E., Qasımov P.P., Ələkbərov V.Ə və dig., Göytəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2017, s. 62-75
20. Касимова Р.М. Первые палеоантропологические находки в Кобыстане. Журнал «Вопросы антропологии», выпуск 46, Москва, 1974, с.158.
21. Qasımov P., Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin dəfn ənənəsində replika-əşyalar. (Tovuz bölgəsindən olan son tunc dövrü tapıntıları üzrə), Azərbaycan Arxeologiyası, Cild 20, Sayı 2, 2017, Səhifə 22-37
22. Məmmədov K.H., Qafqaz xalqlarının antropologiyası haqqında, Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), № 3, 2005, səhifə. 92-98
23. Meindl, R.S. Lovejoy, C.O., "Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures", American 1985
24. Məmmədov R.M., Həməzəyev B.M., Paradont Xəstəlikləri. "Şərqi-Qərb" nəşriyyatı, Bakı 2011. 136 səh.
25. Muxtarov N.M., Bədəlova İ.N., Şimalı-Qərbi Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar.AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar2011.Bakı 2012. Səh 398.saquli xəttlə muncuq 126.
26. Paraskevas G.K, et al:The supratrochlear foramen of the humerus and its relation to the medullary canal: A potential surgical application. Med Sci Monit, 2010; 16(4): BR119-123
27. Sağır. M., "Uzun Kemik Radyograflərindən Boy Formülü Hesaplanması", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000
28. Volfram Nakel .Yeva Ştrommenger Qalakənd .Cənubi Qafqazın Kirovabad (Yelizavetpol) ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları. Berlin. "Folker Şpis" Elm nəşriyyatı 1985. Bakı." Diplomat" nəşriyyatı. səh. 222. 27,95,12814.

29. Yaşar Z. F., Erol A. S., 'Diş Antropolojisi-Dental Anthropology', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi, Sayı 22 2007, Sayfa 15-40, Ayrı Basım. ISSN: 0378-2905
30. WEA, 1980, "Recommendation for Age and Sex Diagnoses of Skeletons", Journal Human Evolution, C.9, S.7, s.518 -549

Summary

Research of a burial uncovered at the İsmayılbeytepe settlement

Gasanov. V. P.

Huseynova. L. A.

The article presents the results of the study on the Early Iron Age grave discovered in the Square 4C from İsmayılbeytepe Neolithic settlement in 2018. The grave is an oval-shaped and is in the east-west direction. The skeleton lies on the left side, with the face to the north and in the hocker position. As grave goods, two clay pots, 2 bronze earrings, 3 rings and a large number of beads in different forms were unearthed. The tomb findings are characteristic for the Khojaly-Gadabay culture. Human bones were brought to the laboratory of the Institute of Archeology and Ethnography and subjected to the studies. A skeleton referring to a woman between the ages of 40 and 50 is typical for the anthropological type of the Mediterranean. A small wormian (sutural bone) at the intersection point of right parietal bone in skull with the occipital bone and variation of round-shaped septal foramen in the humerus bone were recorded. Also a trauma trace of treatment in the lower extremity of the left elbow bone was detected. In the teeth, moderate erosion and paradontosis were identified.

Key words: South Caucasia, Garabagh Plain, İsmayılbeytepe, Inlet burial, Early Iron Age, Anthropological analysis, Sutural bone, Trauma, Septal aperture

Резюме

К исследованию одного захоронения из поселения Исмаилбейтепе

**Гасанов В.П.
Гусейнова Л.А.**

Статья посвящена изучению впускного грунтового погребения периода раннего железа выявленного в 2018 году на поселении эпохи неолита Исмаилбейтепе в квадрате 4С. Погребение имело овальную форму, вытянутую по оси запад-восток. Скелет лежал на левом боку в сильно скорченном положении, лицом на север. Погребальная утварь состояла из двух керамических сосудов, двух серёг и трёх колец из бронзы, множества бус различной формы. Хотя погребальный инвентарь характерен для Ходжалы-Гедабекской культуры. Скелет принадлежащий 40-50 летней женщине характерен средиземноморскому антропологическому типу. На черепной коробке отмечена шовная кость (wormian/sutural bone/ossa suturalia) малого размера, на стыке правой теменной кости с затылочной, так же на правой плечевой кости зафиксирован межмышцелковое отверстие (septal foramen/septal aperture// supratrochlear foramen) круглой формы. А также на нижнем конце (distal) кости локтя левой руки зафиксированы следы зажившей травмы. Зубы подвержены средней степени эрозии (attrition) и парадантоза.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Гарабахская равнина, Исмаилбейтепе, Впускное погребения, Ранний железный век, антропологический анализ, Шовная кость, травма, надблоковое отверстие

a

b

Şəkil 1.a) Sallama – torpaq qəbir; b) Sutural sümük variyasiyası (interparietal).

a

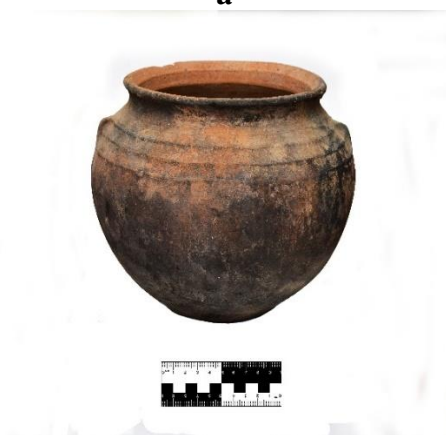

b

Şəkil 2. a). Bazu sümüyünün septal dəlik variasiyası; b) Mil sümüyündə sağalmış sınıq izi

a

b

Şəkil 3. a) Tunc bəzək əşyaları və müxtəlif muncuqlar; b). Saxsı çömlək; c) Dördkünc gövdəli saxsı qab

Mingəçevir - əsrin arxeoloji qazıntıları

Sevil Heydərova

Bakı Dövlət Universiteti

s_heydarova@mail.ru

Açar sözlər: Müharibə, dağıntı, bərpa, quruculuq, axtarış, tapıntı, abidə, qazıntı

Böyük və ağır itkilər hesabına İkinci Cahan savaşından zəfərlə çıxan Rus-Sovet imperiyası tezliklə geniş bərpa və quruculuq işlərinə başlamışdı. Ucsuz-bucaqsız imperiyanın hər yeri nəhəng ölçülü tikinti meydanına çevrilmişdi. Qısa vaxt ərzində saysız-hesabsız şəhərlər salınmış, zavod və fabriklər tikilmiş, gur çayları ram edən hündür bəndlər ucaldılmış, uzun, bol sulu kanallar çəkilmiş, əsrlər boyu susuzluqdan əzab çəkən quru düzlər məhsuldar tarlalara və bağlara çevrilmişdi.

Zəngin sərvətli Azərbaycan ərazisi də imperiyanın diqqətindən yayınmamışdı. 1945-ci ildə Mingəçevirdə - Kür çayının üzərində nəhəng Su Elektrik Stansiyasının tikintisi başlanmışdı. Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası sovet imperiyasının ərazisində aparılan ən böyük tikinti olmuş və ümumittifaq əhəmiyyəti daşımışdı. Nəhəng miqyaslı tikinti işləri fasiləsiz 1953-cü ilə kimi davam etmişdi. Maraqlıdır ki, misilsiz nəhəng tikintidə hətta Mingəçevirdə saxlanılan alman əsirləri də işləmişdilər.

İlk növbədə Kür çayı üzərində hər iki sahili birləşdirən möhtəşəm bənd tikilmişdi. Onun uzunluğu 1,5 km, hündürlüyü 85 m olmuşdu. Nəhəng bənd bütünlüklə yuyulmuş çınqıldan ucaldılmaqla Avropa və Asiya məkanında, hətta bütün planetdə öz qeyri-adi quruluşuna görə yeganə bənd sayılmışdı. Bu bənd gur sulu Kürün qabağını kəsməklə bütün Samux çökəkliyini su anbarına - Mingəçevir dənizinə çevirmişdi. Su anbarı Kür-Araz ovalığının bir milyarddan artıq ərazini tutan susuz çöllərini suvarmağa imkan vermişdi. Bənd eyni zamanda Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası üçün əsas olmuşdu. Stansiyanın tükənməz enerji ehtiyatı təkcə Azərbaycan üçün yox, bütün Cənubi Qafqaz üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Diqqətə layiq başqa məsələ ondan ibarət olmuşdur ki, geniş miqyaslı tikinti işləri nadir abidələrlə zəngin olan əraziləri əhatə etdiyindən istər-istəməz həmin ərazilərdə arxeoloji qazıntılar aparmaq zərurətini doğurmuşdu. Təsadüfi deyil ki, hələ 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası yaradılmışdı. Ekspedisiyaya rəhbərlik təcrübəli, tanınmış arxeoloq Saleh Mustafa oğlu Qazıyevə tapşırılmışdı.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Mingəçevirin və onun ətrafındakı bölgələrin nadir arxeoloji abidələri hələ XIX əsrdə diqqəti cəlb etmişdi. Məlumdur ki, 1871-ci ildə Rusiya İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin Peterburq şəhərində keçirilən ikinci qurultayında Mingəçevir abidələri haqqında məlumatlar diqqətə çatdırılmışdı. Hətta, hesabat iclasında Mingəçevir ətrafında dirəklər üzərində salınmış qədim svay tikintilərinin olması haqqında məlumat verilmişdi. O da məlumdur ki, Mingəçevir abidələri Azərbaycanda təzə təşəkkül tapan arxeologiya elminin də nəzər diqqətindən yayınmamışdı. 30-cu illərdə Mingəçevirdə S.M.Qaziyev və Y.A.Paxomov tərəfindən ilk kəşfiyyat işləri aparılmış, hətta bu işlərə Azərbaycanın ilk qadın arxeoloqlarından olan N.V.Minkeviç-Mustafayeva da cəlb olunmuşdu. Təəssüf ki, Böyük Vətən müharibəsinin başlanması Mingəçevirdə arxeoloji axtarışları davam etdirməyə imkan verməmişdi.

Mingəçevirdə nəhəng Su Elektirk Stansiyasının tikintisi ilə bağlı başlanan yeni qazıntılar 1954-cü ilə qədər davam etmiş və misilsiz abidələrin üzə çıxarılması ilə nəticələnmişdi. Ərazinin əlverişli quru iqlimi arxeoloji axtarışları ilboyu fasiləsiz davam etdirməyə imkan vermişdi. Qazıntılara respublikanın ən təcrübəli alimləri, o cümlədən İshaq Məmmədova oğlu Cəfərzadə və Ömər Şirəli oğlu İsmizadə də cəlb olunmuşdu. Qazıntı işləri Kür çayının Mingəçevirin yaxınlığındakı sağ və sol sahil bölgələrini su altında qalacaq geniş Samux çökəkliyini və Bozdağın cəhub-şərq ətəklərini əhatə etmişdi. Ümumi nəticədə 35 min kv metrədən artıq sahədə 3 m dərinliyə qədər qazıntılar aparılmışdır. Təsadüfi deyil ki, Mingəçevir qazıntıları sovet imperiyası ərazisində aparılan ən geniş arxeoloji tədqiqatlar - əsrin böyük qazıntıları kimi qiymətləndirilmişdir.

Geniş arxeoloji qazıntılar nəticəsində Mingəçevirdə, eyni zamanda Kürün hər iki sahilini əhatə edən ərazilərdə tunc dövründən tutmuş son orta əsrlərədək uzun bir dövrə aid zəngin arxeoloji komplekslər üzə çıxarılmışdı. Təkcə tunc dövrünə aid, o cümlədən dəmir dövrünün əvvəllərini əhatə tarixi mərhələyə mənsub 200-dən artıq torpaq qəbir və kurqan tədqiq olunmuşdu. Onların hər birindən Mingəçevirin qədim sakinlərinin məişət və təsərrüfatına aid, o cümlədən mənəvi mədəniyyətini əks etdirən nadir arxeoloji artefaktlar aşkar olunmuşdu. Diqqətə layiq haldır ki, Kür-Araz mədəniyyətinə aid qədim yaşayış yerinin qalıqları, o cümlədən qəbir abidələri ilk dəfə Mingəçevirdə aşkar olunmuşdu. Mingəçevirdə üzə çıxarılan arxeoloji abidələr içərisində küp qəbirlər mədəniyyətinə aid dəfn abidələri öz zənginliyi ilə seçilmişdi. Ümumilikdə, Mingəçevirdə 300-dən artıq küp qəbri aşkar olunmuşdu. Onların hər birində Qafqaz Albaniyasını bütün tarixi mərhələlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmişdir. Məlumdur ki, Mingəçevir qazıntılarına rəhbərlik edən S.M.Qaziyevin küp qəbirlər mədəniyyətinə aid albomunun nəşri geniş ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşı-

lanmışdı. Mingəçevirdə Qafqaz Albaniyasının antik və ellinizm dövrlərinə aid arxeoloji kompleksləri elmi nöqtəyi nəzərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Bu cəhətdən Mingəçevirdən qədim albanlara məxsus yazı nümunələrinin üzə çıxarılması Qafqaz arxeologiyası üçün yeni olmuşdu. Belə ki, ayrı-ayrı tapıntılar üzərində eyni zamanda daş özül üzərində aşkar olunmuş Alban yazıları bu qədim dövlətin mədəni inkişaf tarixinin mühüm göstəricilərindən biri kimi indi də saxlamaqdadır. Mingəçevir qazıntıları zamanı əldə edilən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əsasında onlarca elmi əsərlər yazılmış və dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur. Diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərindən biri odur ki, on ildən artıq müddətdə Bakı Dövlət Universitetinin arxeologiya üzrə ixtisaslaşan tələbələri üçün əsil təcrübə məktəbi olmuşdu. Məhz, Mingəçevir tədqiqatları ilə Azərbaycan arxeologiyasının yeni bir nəsli fəaliyyətə başlamışdı. Mingəçevir qazıntıları müharibədən təzə qayıtmış R.M.Vahidov, Q.M.Aslanov və Q.İ.İone üçün ilk təcrübə məktəbi olmuş, onların arxeologiya sahəsində yetkin mütəxəssislər kimi tanınmasında böyük rol oynamışdı. Sonralar Azərbaycanın nüfuzlu arxeoloqları kimi tanınmış arxeoloq alimləri G.A.Əbilova, Q.M.Əhmədov, M.M.Hüseynov, C.Ə.Xəlilov, İ.H.Nərimanov və başqaları Mingəçevir qazıntılarında fəal iştirak etməklə respublikada və onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda mükəmməl elmi biliyə və təcrübəyə malik alimlər kimi tanınmışlar. Mingəçevir qazıntıları zamanı əldə edilən zəngin antropoloji tapıntılar Azərbaycanda antropologiya elminin təşəkkülündə xüsusi rol oynamış və dünya şöhrətli ilk antropoloq alim Rəbiyyə Qasimovanın yetişməsində böyük rol oynamışdı. Mingəçevir qazıntıları indiyədək öz elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır və yeni nəsillər üçün misli görünməmiş örnekdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti (AMM), I cild, Bakı, 1949.
2. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti (AMM), II cild, Bakı, 1951.
3. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti (AMM), III cild, Bakı, 1953.
4. Qaziyev S.M. Qədim Mingəçevir. Bakı, 1952.
5. Qaziyev S.M. Mingəçevir arxeoloji tədqiqatları. Kür qəbirləri albomu. Bakı, 1960.
6. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, 1961.
7. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959
8. Буниятов З.М. Об имени Мингечаура. Доклады АН Азерб. ССР, 1959, т. 15, № 2.
9. Казиев С.М. Археологические памятники Мингечаура как исторический источник для истории Азербайджана. Известия АН Азерб. ССР, 1950, № 7
10. Касимова Р. Антропологическое изучение черепов из Мингечаура. Москва-Ленинград, 1955.

Summary

Mingachevir - Archaeological Excavations of the Century

Sevil Heydarova

In 1946, in connection with the construction of the large Mingachevir hydroelectric station on the Kura River, the archaeological expedition of the Azerbaijan Academy of Sciences began extensive field research on the sites of construction work. This largest post-war expedition in the USSR was led by prominent Azerbaijani archaeologist Saleh Mustafa oglu Kaziev. Excavations continued until 1953 and were marked by the discovery of a large number of unique monuments dating from the Bronze Age to the late Middle Ages in Mingachevir. As a result of large-scale work in Mingachevir, more than 35,000 square meters of area containing archaeological complexes of different times were unearthed, which are of great scientific and historical importance for solving a number of problems of Azerbaijani archaeology. All the famous scientists-archaeologists from the Institute of History and Philosophy of the Academy of Sciences, the Museum of History of Azerbaijan and Azerbaijan State University, were involved in the work of the complex expedition. The Mingachevir excavations were real practice for the new generation of Azerbaijani archaeologists

Key words: war, destruction, recovery, building, search, finding, monument, excavations

Резюме

Мингечаур - археологические раскопки Века

Севил Гейдарова

В 1946 году, в связи со строительством гигантской Мингечаурской ГЭС на реке Кура, археологической экспедицией Академии Наук Азербайджана, были начаты широчайшие полевые исследования на местах обширных строительных работ. Экспедицию являющийся крупнейшей в послевоенное время в СССР возглавил видный археолог Азербайджана Салех Мустафа оглы Казиев. Раскопки продолжались до 1953 года, и были ознаменованы открытием в Мингечауре огромного числа уникальных памятников от эпохи бронзы до позднего средневековья. В результате широкомасштабных работ Мингечауре было вскрыто более 35000 кв м площади с разновременными археологическими комплексами, представляющими большую научную - историческую значимость для освещения и решения ряда проблем отечественной археологии. В работу комплексной экспедиции были привлечены все известные ученые - археологи Института Истории и Философии Академии Наук Республики, Музея Истории Азербайджана и Азербайджанского Государственного Университета. Мингечаурские раскопки стали настоящей школой для нового поколения археологов Азербайджана.

Ключевые слова: война, разрушение, восстановление, строительство, поиск, находка, памятник, раскопки

Kültəpə qədim yaşayış yeri Mesopotamiyanın erkən əkinçilik mədəniyyətləri kontekstində

Nərmin Zeynalova

Bakı Dövlət Universiteti
nermin_455@mail.ru

Açar sözlər: abidə, təbəqə, əkinçilik, maldarlıq, əmək alətləri, toxa, oraq, mədəniyyət, təpə, dulus məmulatı.

Azərbaycan minillikləri əhatə edən zəngin tarixi abidələrə malik ölkələrdəndir. Arxeoloji axtarışlarla onun istər şimal, istərsə də tarixi cənub bölgələrində daş dövründən son orta əsrlərədək uzun bir dövrə aid saysız hesabsız nadir abidələrin üzə çıxarılması buna əyani sübutdur. Onların içərisində mədəni-tarixi inkişafın uzun bir dövrdəki qırılmaz ardıcılığını nəzərə çatdıran çoxtəbəqəli abidələr elmi nöqteyi cəhətdən misilsizdir. Hal-hazırda, Azərbaycanda belə abidələrdən biri Naxçıvan ərazisindəki Kültəpə adlı qədim yaşayış yeridir.

Kültəpə abidəsi Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə, eyni adlı kəndin ərazisində, Naxçıvançayın sol sahilində yerləşmişdir. Bu çay Arazın geniş su şəbəkəsinə daxil olan dağ çaylarından biridir. Əsasən yaz və payız aylarında sulu olur və təsərrüfat əhəmiyyəti daşıyır. Ətrafdakı çaylar kimi onun hər iki sahili münbit torpaqlara malik olduğundan qədim dövrlərdən əkin sahələri kimi istifadə olunmuşdur.

Arxeoloji araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, münbit torpaqları və əlverişli iqlim şəraiti olan bu yerlər qədim dövrlərdən ibtidai insanlar tərəfindən mənimsənilmiş, onların daimi yaşayış yerinə çevrilmişdir. Fasiləsiz yaşayış və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində belə qədim yaşayış yerləri dövrümüzə müxtəlif ölçülü küllü təpələr şəklində çatmışdır. Onlardan biri də arxeoloji aləmə yaxşı tanınan Kültəpə olmuşdur. Maraqlıdır ki, qədim türk-oğuz dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycan ərazisində Kültəpə adlı abidələr geniş yayılmışdır. Naxçıvanın özündə qədim yaşayış yerinin qalığı olan ikinci Kültəpə abidəsi Uzunoba kəndi ərazisində qeydə alınmışdır. Eyni adlı təpə Füzuli bölgəsində mövcuddur. Onların hər ikisində tunc dövrünün maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Urmiya hövzəsində belə abidələr Yanıqtəpə adı ilə məlumdur.

Urmiya gölü hövzəsində qeydə alınan belə təpələrdə ilkin əkinçilik və Kür-Araz mədəniyyətinə məxsus təbəqələr və müvafiq tapıntılar üzə çıxarılmışdır. Onların əsas hissəsi Ön Asiya abidələri üçün özəl sayılan çiy kər-

pic memarlığının qalıqlarından, məişət və təsərrüfat avadanlığı, o cümlədən, boyalı gil qab nümunələrindən ibarətdir.

Naxçıvan ərazisindəki I Kültərə abidəsi qazıntılardan əvvəl əsaslı şəkildə dağılmış təpədən ibarət olmuşdur. Məhsuldar küllü torpağı uzun illər kənd əhalisi tərəfindən istifadə olunduğundan dövrümüzə onun yalnız kiçik bir hissəsi çatmışdır. Ümumi nəticədə təpənin indiki ərazisi 1,5 ha-dan, maksimum hündürlüyü isə 13 m-dən artıq olmamışdır. Şübhəsiz, təpənin əvvəlki ərazisi daha böyük olmuş və geniş ərazini tutmuşdur.

Torpağında qalın kül qatları və müxtəlif qədim tikinti qalıqları olan bu təpə ötən əsrdən diqqət mərkəzində olmuşdur. 1904-cü ildə təpədə qazıntı aparmağa təşəbbüs də göstərilmişdir.

Bununla belə təpədə əsaslı tədqiqatlar və qazıntı işləri uzun fasilədən sonra 1951-ci ildə başlanmış, 1964-cü ilə kimi davam etmişdir. Ekspedisiya Azərbaycan EA Tarix İnstitutu tərəfindən təşkil olunmuşdu. Ekspedisiyaya rəhbərlik təcrübəli arxeoloq Osman Həbibulla oğlu Həbibullayevə tapşırılmışdı. O.H.Həbibullayev Kültərə qazıntılarından əvvəl qayaüstü təsvirlərlə zəngin Qobustanda axtarışlar aparmış, bir müddət Mingəçevirdə başlanan geniş arxeoloji axtarışların fəal iştirakçısı olmuşdu.

Kültərədə başlanan geniş qazıntılara 1953-cü ildən SSRİ EA və Azərbaycan EA-nın birgə arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik edən, dünya şöhrətli rus-sovet arxeoloqu A.A.İessen başçılıq etmişdir. Ekspedisiyanın əsas vəzifəsi Azərbaycan və Cənubi Qafqaz ərazisindəki ilkin əkinçiliklə bağlı abidələri və mədəniyyətləri öyrənməkdən, onların Ön Asiya ilə əlaqələrini müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Bununla əlaqədar Kültərə abidəsi ilə yanaşı Mil-Qarabağda, Muğanda və Gəncəçay-Qazax hövzəsində geniş axtarışlar aparılmışdır. Adları çəkilən ərazilərdə aparılan axtarışlar zamanı Mesopotamiyanın Hələf, Ubeyd və Uruk əkinçilik mədəniyyətlərinə aid gil qab və bəzək nümunələri tapılmışdır. Kültərədən tapılan ən qədim metal əşyaların da bilavasitə Ön Asiya mənşəli olması üzə çıxarılmışdır.

Kültərə abidəsində isə 15 ilə yaxın bir müddətdə aparılmış sistemli geniş arxeoloji qazıntıların ən böyük uğulu nəticəsi abidədə qədim əkinçilik mədəniyyətinin uzun bir dövrünə aid 22 metrə yaxın qalınlığında mədəni təbəqənin aşkara çıxarılması olmuşdur. Maraqlıdır ki, həmin mədəni təbəqənin ən qədim layları Kür-Araz erkən mədəniyyətinə qədərki dövrü, sonrakı layları isə tunc dövrünün erkən, orta və son inkişaf mərhələlərini və dəmir dövrünü əks etdirmişdir. Bununla Azərbaycanda ilk dəfə bütün Cənubi Qafqaz üçün yeni olan və mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən qədim əkinçilik mədəniyyətinin dəqiq stratiqrafik ardıcılığı üzə çıxarılmışdı.

Diqqətə layiq ikinci böyük nəticə ondan ibarət olmuşdur ki, abidənin 9 m qalınlığında olan ən qədim təbəqəsində 18 tikinti qatı, o cümlədən, Ön Asiya, Mesopotamiyada geniş yayılmış çiy kərpic və möhrədən inşa olunan

dairəvi və dördkünc planlı memarlığın qalıqları, 85 dəfn abidəsi və çoxlu sayda nadir maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Əldə edilən nadir tapıntılar içərisində qədim Mesopotamiyanın Hələf mədəniyyətinə məxsus boyalı qab nümunələrinin, eləcə də 7 ədəd metal-mis əşyanın olması elmi cəhətdən daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi (1, s.255).

Kültəpədən tapılmış Mesopotamiyaya aid gil məmulatı 2 ədəd bütöv qabdan və nisbətən çoxlu sayda eyni xassəli qablara aid qırıqlardan ibarət olmuşdur. Onların hamısında Hələf mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər nəzərə çarpmışdır. Bütöv qabların hər ikisi yuvarlaq gövdəli, yastı oturacaqlı, yanları genişlənən boğaza və hündəsi naxışa malik olmuşdur. Narın qatışıqlı gildən əldə hazırlanmış, səthləri səliqəli şəkildə hamarlanmışdır. Naxışlar qabların səthinə eyni rənglə çəkilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hər iki qab böyük səylə hazırlanmış və keyfiyyətli bişirilmişdir. Bu xüsusiyyət əldə edilən qırıqlarda da izlənilmişdir. Çoxtəbəqəli Birinci Kültəpə abidəsindən əldə edilən keramika nümunələrinin tədqiqi boyalı qabların xronologiyasını müəyyən etməyə imkan verdi (2, s.117).

Bu əsasdan görkəmli tədqiqatçı alim A.A.İessen Kültəpə abidəsinin ən qədim təbəqəsini bütün Qafqaz üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən müstəqil əkinçilik mədəniyyətinin təzahürü kimi qiymətləndirmiş, bu mədəniyyəti Ön Asiyanın əkinçilik mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərmişdir. Onu da yada salmalıyıq ki, tədqiqatçı tərəfindən Mil-Qarabağ düzündə aşkar olunan abidələrdə, eləcə də Muğanda və Azərbaycanın digər bölgələrində üzə çıxarılan oxşar əkinçilik komplekslərində də Ön Asiyanın, xüsusən, Şimali Mesopotamiyanın ən qədim əkinçilik mədəniyyətləri üçün əlamətdar xüsusiyyətlər qabarıq şəkildə gözə çarpmışdır. Qarabağda Leylatəpə adlı abidədə isə Mesopotamiyanın Ubeyd və Uruk mədəniyyətlərinə aid arxeoloji dəlillərin aşkar olunması xüsusilə maraqlı olmuşdur. Məlumdur ki, Kültəpə abidəsinin tədqiqində müstəsna xidmətləri olan O.H.Həbibullayev hələ ilk araşdırmalar zamanı onun ən qədim təbəqəsini neolit-yeni daş dövrünə aid etmişdi. Əslində, uzaqgörən alim bununla müasirlərini xeyli qabaqlamış, bəşər tarixinin bu mühüm mərhələsini Azərbaycan ərazisindən yan keçmədiyini diqqətə çatdırmışdır.

Son illərdə aparılan tədqiqatlar O.H.Həbibullayevin ehtimallarının düzgün olduğunu təsdiq etdi. 2013-2016-cı illərdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası Fransa Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin arxeoloqları ilə birlikdə I Kültəpə yaşayış yeri və ətrafında 400 kv. m. sahədə tədqiqat işləri aparmış (4, s. 4), aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, (3; 4; 5;) I Kültəpə yaşayış yeri Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit abidəsidir. Bu yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntı işləri Son Neolit dövrünün ardıcıl mərhələlərini dövrələşdirməyə imkan vermişdir (4, s.119).

Neolit-Yeni daş dövrü - 2 milyon ilə yaxın yaşı olan daş dövrünün son, eyni zamanda, ən yüksək inkişaf mərhələsi olmuşdur. Bu dövr Avrasiya məkanında mövcud qədim cəmiyyətlərin iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında böyük kəşflər, yeniliklər və dəyişikliklərlə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə ibtidai insanlar yığıcılıq məşğuliyyətindən mütərəqqi istehsal təsərrüfatına - əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatına keçməklə həmişəlik təbiətin asılılığından çıxmışdılar. Təsədüfi deyil ki, mütərəqqi ingilis alimi, marksist tədqiqatçı Qordon Çayld neolit dövrü üçün əlamətdar hadisəni inqilabi dəyişiklik kimi qiymətləndirmiş, tarix elminə “neolit inqilabı” anlayışını bəxş etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, «Элм», 1982. 315 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, «Элм», 1991, 256 с.
3. Бахшалиев.В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване. Российская Археология, 2016, № 3, с. 152–155
4. Вахşəliyev Vəli, Catherine Marro, Quliyeva Zejnəb, Remi Berthon, Savaş Sarialtun. Kültəpədə arxeoloji araşdırmalar (2013-2016). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 164 s.
5. Marro C., Bakhshaliyev V., R. Berthon and J. Thomalsky. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kültepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018), CNRS ÉDITIONS 2019, Paléorient, vol. 45.1, p. 81-113

Summary

The ancient settlement of Kultepe in the context of the oldest agricultural cultures of Mesopotamia

Nermin Zeynalova

In 2011, the archaeology of the world celebrated the 60th anniversary of the stationary study of one of the Old World's unique monuments - the multi-layered settlement of Kultepe on the territory of Nakhchivan. The study of this monument is connected with the name of the famous Azerbaijani archaeologist Osman Abibullayev, who began large-scale excavation work on the monument in 1951. Excavations continued for more than 15 years, and as a result it was established that Kultepe is a unique household and burial complex, with powerful cultural deposits up to 22 meters thick. For the first time in the Caucasus, traces of the most ancient sedentary agricultural culture dating back to the turn of the VI-V millennia BC were revealed in the lower strata of Kultepe.

What is particularly noteworthy is the fact that the study of Kultepe laid a solid foundation for a thorough study of ancient agricultural cultures located in the South Caucasus and adjacent territories of Northern Mesopotamia.

Key words: monument, layer, agriculture, cattle breeding, labor tool, hoe, sickle, culture, hill, clay pot.

Резюме

Древнее поселение Кюльтепе в контексте древнейших земледельческих культур Месопотамии

Нермин Зейналова

В 2011 году археология мира отметила 60-летие стационарного изучения одного из уникальных памятников Старого Света - многослойное поселение Кюльтепе территории Нахчывана. Исследование указанного памятника связано с именем известного азербайджанского археолога Османа Абибуллаева, которым в 1951 году были начаты широкомасштабные раскопочные работы. Раскопки продолжались более 15 лет, в результате которых было установлено, что Кюльтепе - уникальный, хозяйственный бытовой и погребальный комплекс, с мощными культурными отложениями до 22-х метров толщины. В нижних напластованиях Кюльтепе впервые на территории Кавказа были выявлены следы древнейшей оседло-земледельческой культуры, восходящей к рубежам VI-V тысячелетий до н.э.

Заслуживало внимание то обстоятельство, что с исследованием Кюльтепе был заложен прочный фундамент для обстоятельного изучения древнейших земледельческих культур, локализуемой на значительной части Южного Кавказа и смежных территорий Северной Месопотамии.

Ключевые слова: памятник, слой, земледелие, скотоводства, орудие труда, мотыг, серп, культура, холм, гончарное изделие.

II Tovuzçay nekropolunda 2014-2018-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar

Şamil Nəcəfov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
shamil_necefov@mail.ru

Açar sözlər: Tovuzçay, nekropol, Cənubi Qafqaz boru kəməri, Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü, qəbir abidəsi, arxeoloji qazıntı, artefaktlar.

Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsi layihəsi (CQBKG) ilə əlaqədar tikinti işlərindən əvvəl və bu işlərin gedişatı zamanı kəmərdə dəhlizində arxeoloji tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar müvafiq proqram daxilində qrafikə uyğun təxirəsalınmadan, tikinti işlərinə mane olmamaq şərti ilə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu ilə BP şirkəti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən aparılmışdır. 2013-2018-ci illər ərzində yerinə yetirilən çöl tədqiqatları CQBKG kəmərinin standart 36 m, bəzi yerlərdə isə 28 m enindəki dəhlizində aparılmışdır. Arxeologiyaya dair proqram 5 mərhələdən ibarət olmuşdur.

Qaz kəmərinin genişləndirilməsi layihəsi çərçivəsində 55 sahədə arxeoloji qazıntılar aparılmış, Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinin müəkkəb problemlərinin həllinə işıq salan minlərlə maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir.

CQBKG layihəsinin inşası zamanı Tovuzçay sahəsi əvvəlcədən məlum arxeoloji risk zonası kimi qeydiyyata götürülmüş və burada arxeoloji qazıntıların aparılması planlaşdırılmışdır. Çünki, bu ərazidə BTC marşrutunun çəkilişi zamanı I Tovuzçay nekropolu aşkar edilmişdir. I Tovuzçay nekropolu barədə arxeoloqlara məlumat boru kəməri inşaatçıları tərəfindən 2004-cü ilin may ayında verilmişdir. Sahədə torpağın üst qatının götürülməsi zamanı bir neçə saxsı qab dağılmışdır. Arxeoloji baxış zamanı məlum olmuşdur ki, ərazi qədim qəbristanlıqdır [1, s. 7]. I Tovuzçay nekropolunda müəyyən fasilələrlə 2004-2005-ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid 89 qəbir abidəsi tədqiq edilmişdir [1].

I Tovuzçay nekropolundan təxminən 250-300 m aralıda yerləşən CQBKG dəhlizində aşkar edilən nekropol isə II Tovuzçay nekropolu adlandırılmışdır [2, s. 1]. II Tovuzçay nekropolunda bəzi qəbirlərin yerüstü əlamətləri aydın müşahidə olunurdu. Müasir yer səthində dəqiq görünən qəbirlərin üst daş düzümləri sahənin nekropol olması fikrinə tam aydınlıq gətirmişdir. II Tovuzçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar 2014-2018-ci illərdə müəyyən fasilələrlə 4 mərhələdə aparılmışdır. Qazıntı işlərində BP şirkəti

tərəfindən dəvət olunan ingilis arxeoloqları D.Meynard, R.Moor, Q.Lokkard, T.Genkinson, C.Gallison iştirak etmişdir.

II Tovuzçay nekropolu Tovuz rayonunun Bozalqanlı və Əlimərdanlı kəndləri arasında, Tovuz çayı dərəsinin hündür sol sahilində, N-4542441.76; N-4542428.444; N-4542441.76 və E-8555730.927; E-8555676.454; E-8555676.454 koordinatlarında, CQBKG boru dəhlizinin 358.250-350-ci km-də, dəniz səviyyəsindən 380 m yüksəklikdə yerləşir [2, s. 1; 3, s. 35]. Ərazi Tovuz çayının yatağına enən dərələr vasitəsi ilə müxtəlif sahələrə bölünmüşdür.

Nekropol Tovuz çayından qalxan hündür təpələrdən birinin üzərində yerləşir. Bu təpələr bir biri ilə dərin dərələr vasitəsilə ayrılır. Ehtimal ki, yaxın təpələrin üzərində də qəbirlər vardır. Lakin boru kəməri dəhlizi məhz II Tovuzçay nekropolunun yerləşdiyi enli, bir qədər yastı və hündür təpələrdən birinin üzərindən keçdiyi üçün məhz burada qazıntılar aparılmışdır [2, s. 2]. Təpənin çay dərəsinə doğru olan hissəsi təbii formasını saxlayır və burada heç bir əkin işləri aparılmır. Lakin bir qədər aralıda sahələr yerli sakinlər tərəfindən əkilməkdədir. Sahədə əsasən çöl bitkiləri –yovşan, qaratikan, kəklikotu bitir və ərazinin seyrək ot örtüyü xırdabuynuzlu heyvanların otlaq yeridir. II Tovuzçay nekropolunun yerləşdiyi sahənin torpaq örtüyü çınqıllı, gillidir. Bəzi yerlərdə çınqıllı torpaq bütöv qum layları ilə əvəz olunur. Bu torpaq qatları qəbirlərin qazıntısı zamanı da aydın izlənilirdi.

II Tovuzçay nekropolu tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələri ilə zəngin olan Tovuzçay hövzəsinə daxildir. Hövzənin Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid qəbir abidələri tiplərinə görə bir-birindən fərqlənir və daha çox təbii coğrafi şəraitə uyğun gəlirlər. Tovuzçay hövzəsində Şəmkiçay və Gəncəçay hövzələrinə nisbətə kurqanlar azdır. Hövzənin yuxarı axarı üçün daha çox daş qutular, orta axarı üçün kurqanlar və torpaq qəbirlər, aşağı axarı-yəni düzənlik zona üçün isə daş örtüklü və torpaq qəbirlər səciyyəvidir.

Qazıntı işlərinin I mərhələsində (16 aprel-01 iyul 2014-cü il) II Tovuzçay nekropolunun yerləşdiyi ərazidə CQBKG dəhlizi boyunca iki qazıntı sahəsi seçildi. 1-ci qazıntı sahəsi çaya yaxın hündür, çaya enən təpələrin başlandığı yerdə, 2-ci qazıntı sahəsi isə ondan qərbə, yerli əhalinin əkin məqsədilə istifadə etdiyi torpaqlara düşürdü. 1-ci və 2-ci qazıntı sahələri bir-biri ilə boru kəməri marşrutuna uyğun olaraq kor bucaq altında tamamlanırdı, onların arasından su arxı və nə vaxtsa texnika ilə qazılmış dərə yeri keçirdi. Təbii ki, bu hissədə yoxlama qazıntısı aparmaq əhəmiyyətsiz idi. İlk olaraq hər iki qazıntı sahəsində 17 kvadrat olmaqla cəmi 34 kvadrat qoyuldu. Qazıntı sahəsinin ümumi uzunluğu 136 m olmaqla 4x4 m ölçüdə kavadrlara bölündü [2, s. 1-2].

1-ci qazıntı sahəsinin üzəri qismən, yalnız çay daşlarının təsadüf olunmadığı yerlərdə texnika vasitəsilə 5-10 sm qalınlığında qaşınaraq götürüldü.

2-ci qazıntı sahəsi isə tamamilə əkin yerinə düşdüyündən və yerüstü heç bir əlamətə rast gəlinmədiyindən təxminən 0,20 m qalınlığında qaşınaraq götürüldü. Yoxlamaq məqsədilə aparılmış bu qaşınma işlərindən sonra 1-ci qazıntı sahəsində xeyli qəbirlər aşkar edildi. 2-ci qazıntı sahəsində isə heç bir qəbir abidəsi tapılmadı. Ümumiyyətlə, sonradan 2-ci qazıntı sahəsində yoxlama qazıntıları 0,50-0,80 m dərinliyədək aparılrsa da buradan heç bir qəbir aşkar edilmədi [2, s. 2].

I qazıntı sahəsi əvvəlcə 17 kvadrata ayrıldı və kvadratlar 4x4 metr ölçüdə olmaqla nömrələndi. Nömrələmə qərbdən şərqə aparıldı. 1-ci kvadratdan 5-ci kvadrata kimi boru kəmərinin keçəcəyi dəhliz boyunca kvadratlar ayrıldı. 5-ci kvadratdan başlayaraq qazıntı üçün ayrılan dəhliz daha 8 m genişləndirildi (şəkil 1). Şimala və cənuba doğru genişləndirilən kvadralara 5 A, 5 B, 5 C, 6 A, 6 B, 6 C adları verildi və bu qayda üzrə adlandırma davam etdirildi. Qazıntıların sonrakı gedişində 1-ci qazıntı sahəsində kvadratların sayı artırılaraq 67-yə çatdırıldı [2, s. 2].

I qazıntı sahəsində kvadratlar üzrə bölgüdə ən çox qəbir B kvadratlarında aşkar edildi. Bu qəbirlər quruluş və forma baxımından eyni idilər. Qazıntı işlərinin I mərhələsində 104 qəbir qazılmışdır [2, s. 2-3].

Qazıntı işlərinin II mərhələsi (09-30 dekabr 2016-cı il) II Tovuzçay nekropolunda boru kəməri dəhlizinin qismən sürüşdürülməsi zamanı dəhlizdən kənara çıxılmasına görə əlavə qəbirlərin çıxması ehtimalı və dağıdılmasının qarşısı almaq məqsədilə xəndək qazıntısı işlərindən əvvəl aparılmışdır. Qazıntı üçün müvafiq kvadratlar ayrıldı və bu kvadratlar GPS koordinatları əsasında müəyyən edildi. 4x4 m ölçüdə 6 yoxlama qazıntı kvadratı seçildi. Bu yoxlama qazıntı kvadratları I mərhələdə seçilmiş I qazıntı sahəsindən təxminən 2 m aralıda, boru kəməri istiqamətində solda yerləşdirilər. JSB texnikası vasitəsilə tələb olunan standartlara uyğun olaraq kvadratların üst torpaq örtüyü götürüldü. 5 və 6 №-li yoxlama qazıntı kvadratları solda çay dərəsinə düşən torpaq yolun qismən üzərinə düşdüyü üçün yol genişləndirildi. Üst torpaq örtüyü 10-15 sm qalınlıqda qaşınaraq götürüldü. 6 №-li yoxlama qazıntı kvadratında 1,6 m dərinliyədək qazıntı işləri aparılrsa da heç bir tapıntı və yaxud qəbir aşkar edilmədi. Ona görə də qazıntı qruntda dayandırıldı və kvadratda əks doldurma işləri aparıldı. 5 №-li yoxlama qazıntı kvadratında isə torpağın üst münbit qatı götürüldükdən sonra 1,3 m dərinliyədək qazıntı aparıldı. Bu kvadratda yalnız bir ədəd küpə tipli saxsı qabın ağız fraqmenti tapıldı.

II mərhələdə qazılan 97-104 №-li qəbirlər (cəmi 8 qəbir) müvafiq olaraq 1, 2, 3, 4 №-li yoxlama qazıntı kvadratlarından tapıldılar. Bu qəbirlərin 4-ü skeletsiz, qalan 4-ü isə skeletli qəbirlər idi. Qeyd olunan kvadralarda qazıntılar 1,6 m dərinliyədək aparılmışdır [2, s. 3].

Nekropolda qazıntı işlərinin III mərhələsi 21 iyun-13 iyul 2017-ci ildə

həyata keçirilmişdir. CQBKG qaz boru kəmərinin bu ərazidə qismən sürüşdürülməsi ilə əlaqədar tikinti işləri zamanı, daha dəqiq desək boru üçün nəzərdə tutulmuş xəndək qazıntısı zamanı nekropolda yenidən qəbirlər aşkar olunmuşdur. Bu baxımdan bəzi qəbirlər dağıntıya məruz qalmışdır. İlk baxış zamanı onların sayı 12 ədəd müəyyənləşdirilsə də qazıntılar zamanı isə xəndək divarlarında ümumilikdə 15 qəbir olduğu (105-119 №-li qəbirlər) dəqiqləşdirilmişdir [2].

Qazıntı işlərinin IV mərhələsi 22 fevral-13 mart 2018-ci ildə aparılmışdır. 16 yanvar 2018-ci ildə CQBKG boru dəhlizinin 358.300-km-də, boru kəməri marşrutunun keçdiyi ərazidə xəndək qazıntısının zamanı 1 qəbir abidəsi tapılmışdır. Lakin sahədə səhvən doldurma işləri aparılmışdır. Üzəri doldurulmuş qəbri yenidən aşkar etmək və xilas etmə işlərinin aparılması üçün qəbrin əhatəsi boyunca texnika vasitəsilə basdırılmış boru xəttindən 50-80 sm məsafə saxlanılmaqla yeni xəndək qazılmışdır. Yeni xəndək təhlükəsizlik məqsədilə 1,60 sm enində qazılmışdır ki, onun içində arxeoloqlar və fəhlələr təhlükəsiz şəraitdə işləyə bilsinlər. Lakin yeni xəndək qazıntısı zamanı əlavə olaraq daha 7 qəbir tapılmış, qəbirlərin ümumi sayı 8 ədəd (120-127 №-li qəbirlər) olmuşdur. Bu qəbirlər borunun mərkəz hissəsindən təxminən 80-120 sm aralıda yerləşir. Yeni xəndək qazıntısı zamanı həmin qəbirlərin demək olar ki, hamısı az dağıntıya məruz qalmışdır. Buna səbəb isə xəndəyin iri həcmli texnika vasitəsilə qazılması olmuşdur. Qəbir materiallarının xeyli hissəsi xəndək qazıntısı zamanı zədələnsə də hamısı götürülmüş, qismən konservasiya edilmişdir.

II Tovuzçay nekropolunda 135 qəbir abidəsi və bir ibadətgah yeri tapılmışdır [2, s. 3]. Qəbirlərin 94-i daş örtüklü, 26-sı torpaq qəbir idi. Qalan 15 qəbir (105-119 №-li qəbirlər) boru kəməri üçün xəndək qazıntısı zamanı dağıldığı üçün onların tipini müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Bəzi qəbirlər təpənin çınqıllı torpağında qazılmışdır. Bu qəbirlər nekropolun yerləşdiyi maili təpənin ən hündür nöqtəsində tapılmışdır. Bu sahədə tapılan qəbirlərin dərinlik ölçüsündə də fərqlilik müşahidə edilir. Bəzi qəbirlər daha üst səviyyədə - 0,20-0,40 m dərinlikdən çıxarıldığı halda, bəzi qəbirlər daha dərindən - 0,70-0,90 m dərinlikdən aşkar edilmişdir. Nisbətən daha dərindən aşkar edilən qəbirlərin daş örtüyü daha çoxdur. Daha dərindən tapılan qəbirlərin daş örtüyü kurqan örtüyü formasını xatırladır və daşlar gil və ya gəc məhlulla bir-birinə bərkidilmişdir. Bəzən bu daşları ayırmaq da çətin olur.

Təpənin nisbətən aşağısında, çay dərəsinə doğru nekropolun torpağı bir qədər seçilir. Burada çınqıl qatı bir az dərindən -0,40-0,50 m dərinlikdən aşkar edilir. Buradan tapılan əksər qəbirlər də 0,40-0,50 m dərinliyə qədər, təpənin yumşaq torpağında aşkar edilmişdir.

Nekropolun mərkəzi məhz təpənin yüksək hissədir. Burada qəbirlər daha sıxdır və daha dayazda aşkar edilmişdir. Təpənin ətəyində tapılan qəbir kameraları sarı gilli torpaqda salınmış, kameraya çınqıllı torpaq tökülmüşdür. Bu isə ətrafın torpağından kəskin şəkildə seçilir. Təpənin yuxarı mərkəz hissəsində isə əksinə qəbirlər çınqıllı torpaqda qazılmış, kameraya sarı gilli torpaq tökülmüşdür. Lakin avadanlıq fərqi yoxdur.

Qəbirlərin üst daş düzümü bəzən sıx, bəzən isə seyrəkdir. Nizamlı və nizamsız daş örtüyə malik qəbirlərin kurqan örtüyünü xatırladan üst daş düzümü 1-4 arasındadır. Daha çox daş düzümünə malik qəbirlərin avadanlıq fərqi digərlərindən fərqlənir [2].

II Tovuzçay nekropolunda qəbirlər biri-birinə yaxın məsafədə yerləşirlər. Ərazi daşlı, bəzi yerlərdə isə torpaqlı-çınqıllı bir sahədir. Dəfn zamanı qəbir kameraları bəzən torpaq qatışıq çay daşları, bəzən isə ümumi sahədə seçilən xırda çınqıl qatışıq torpaqla doldurulmuşdur. Qəbir kameralarının istiqamətləri müxtəlifdir. Dəfn prosesində ölümlər bəzən birbaşa torpağa, bəzən isə qəbir avadanlığının – saxsı qabların üstünə uzadılmışdır [3, s. 35]. Bu məqsədlə qəbir kamerasının kənarlarına hündür, dar ağızlı qabları – küpə, nehrə, bardaq və s. tipli qabları yerləşdirmiş, mərkəzi hissədə isə yastı – boşqab, xeyrə tipli qabları sıx düzmüşlər. Meyitlərin əksəriyyəti məhz bu yastı qablar üzərində yanı üstə, sıx bükülmüş vəziyyətdə dəfn edilmişlər. I Tovuzçay nekropolunda olduğu kimi II Tovuzçay nekropolunda da bir qayda olaraq kişilər sağ, qadınlar isə sol yanı üstə dəfn edilmişlər [3, s. 35]. Təsadüfi hallarda arxası üstə uzadılmış, lakin ayaqları bükülü vəziyyətdə icra olunmuş dəfnlərə də rast gəlinir. Qəbirlərdə arxeoloji materialların miqdarı müəyyən qədər müxtəlifdir ki, bu da bəhs edilən dövrdə sosial bərabərsizliklə bağlı olmuşdur. Bir qayda olaraq uşaq qəbirlərinin ölçüləri kiçik olub, qəbir avadanlığı azsaylıdır. Belə qəbirlərdə cəmi bir neçə saxsı qab aşkar edilmişdir [3, s. 36].

Qəbirlərin bəzilərində xarakterik avadanlıqla yanaşı obsidian parçalarına və sapand daşlarına da rast gəlinmişdir. Obsidian parçalarının müəyyən dini inam daşınması artıq tədqiqatlarla sübut olunmuşdur.

Qəbirlərin əksəriyyətində xeyrə, küpə, bardaq, dopu, qazan tipli gil qablar üstünlük təşkil edir (şəkil 5-7). Gil qabların içində dövrün Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətini əks etdirən qara cilalı, zərif hazırlanmış və naxışlı qablarına geniş rast gəlinir.

II Tovuzçay nekropolundan aşkar edilmiş qəbirlər iki tipdir: daş örtüklü və torpaq qəbirlər. Arxeoloji materialların və insan dəfnlərinin eyni olduğu bu qəbirlər yalnız strukturuna və üst örtüyə görə fərqlənirlər. Qəbirlər oval, dördkünc formada qazılmışdır. Bəzi qəbirlərin üst daş örtüyü müasir yer səthindən aydın bilinsə də, bəziləri 0,90-1 m dərinlikdən aşkar edilmişdir. Maraqlı doğuran faktlardan biri isə odur ki, nekropolda ibadətqah yeri də

aşkar olunmuş və bu sahə çox ehtimal ki, dini ritualların keçirildiyi yer olmuşdur.

İbadətgah yeri I qazıntı sahəsinin 11 A, 11 A₁ və 11 B kvadratların kəsişməsində aşkar edildi. Onun bir hissəsi qərbdən 12 A və 12 A₁ kvadratlarına, şərqdən isə 10 A və 10 A₁ kvadratlarının sahəsinə düşürdü. Müəyyən edildi ki, ibadətgahın sahəsi 45-60 m²-ə bərabərdir. Formaca dairəvi və divarları dağılıdıqdan sonra daha çox aypara formasını xatırladan ibadətgah yerinə cənub hissədən bitişik hörgü yerləri vardı [2, s. 4]. İbadətgah yerinin əsas hissəsi 10 A və 11 A kvadratlarına düşən dairəvi və ya aypara formalı hissədir. Bu hissənin sahəsi 10 m²-dir. Tikilinin şərq və qərb küncləri arasında məsafə 5 m, şimal və cənub divarları arasında en məsafəsi 2 m-dir. Şimala baxan ağız hissəsində pərakəndə daşlar atılmışdır. Buradan uzunluğu 65 sm, eni 30 sm, qalınlığı 25 sm olan dən daşı da tapıldı. Açıq-qırmızı rəngli çay daşından hazırlanmış bu daş üst dən daşdır və onun üzərində az işlənmənin izləri vardır. İbadətgahın aypara olan əsas hissəsinin şimalındakı bu qeyd etdiyimiz pərakəndə daş düzümü dairəvi tikilinin iki ağzını birləşdirir və uzunluğu 5 m idi, eni isə şimal-cənub istiqamətində 1,20 m idi. Burada xeyli sayda pərakəndə halda səpələnmiş keramika nümunələri tapıldı. Çay daşından inşa edilən düzümün divarının eni 0,50-0,60 m olub çox nizamlı və eyni ölçüdə seçilmiş çay daşlardan ibarət idi. Daşlar bir-birinə gəc məhlulla yaxşı bərkidilmişdir. Bu tikiliyə şimal-qərb küncündən 0,70 m eni olan giriş qoyulmuşdur. Düzümün divarlarının yanına kiçik ölçülü çay daşları tökülmüşdür. Bu daşların divardan qopub düşməsi aydın bilinir. Çünki onların üzərində ağ rəngli bərkidici gəc maddənin izləri qalmışdır. Tökülüb qalmış daşların həcminə və miqdarına baxdıqda ehtimal etmək olur ki, bu divarların hündürlüyü 1 m-dən çox olmuşdur. Ola bilərdi ki, ibadətgah yerinin üstü açıq olmuş və onun divarları 0,80-1 m hündürlükdə olmuşdur. Bu tip tikililərin üzəri adətən qamış və küləslə örtülür, lakin belə tikili yaşayış yeri üçün xarakterikdir. Nekropolda dəfn edilmiş şəxsləri ziyarətə gələnlər üçün, və ya dəfn prosesində ayin mərasimləri həyata keçirmək üçün qurulması ehtimal edilən bu ibadətgah yerinin üzəri açıq olmuşdur, onun üzərinin bağlanması başadüşüləndir. İbadətgah yerində xeyli keramika nümunələrinin tapılması onu göstərir ki, buraya dəfnə gələnlər özləri ilə qəbrə qoymaq və ya ayinlər həyata keçirmək üçün ərzaq da gətirmişlər [2, s. 4-5]. Ola bilərdi ki, ibadətgah yeri meyiti tapılmayan, döyüşdə həlak olan və ya itkin düşən insanların şərəfinə qurulmuş anım yeri və ya xatirat qəbridir. Lakin nekropolda xatirat qəbirləri fərdi qaydada mövcuddur və burada onlar üçün kompleks anım yeri qurmağa ehtiyac olmamışdır. Hər bir halda bu sahə ibadətgah yeri olmuşdur və buraya giriş yerinin də qoyulması bu yerin qapalı sahə olması anlamına gəlir. Tikilinin şimal-şərq küncündən ətrafına kiçik ölçülü çay daşları yığılmış orta həcmli küpə aşkar edildi. Küpə dağılmış vəziyyətdədir və

üzərini tamamilə ərp örtmüşdür. Dairəvi formalı tikili yerinin bünövrəsinin qalınlığı 0,30 m-dir. Ona cənubdan bitişən divar formalı tikililərin hamısı da eyni hündürlükdədir və hamısı eyni səviyyədə -0,40 m dərinlikdən tapılmışdır. Aypara formalı tikili hissəsinin cənubunda üç hissədə ona bitişik olan tikili yeri də aşkar edildi. Onlardan 1-cisi 10 A₁ ilə 11 A₁ kvadratın kəsişməsinə düşürdü. Uzunluğu 3 m, eni 1,2 m olan bu hissə bir az da cənuba uzanaraq qazılmamış hissənin altına uzanırdı. Bu tikili qalığı çox kiçik çay daşlarından səliqəli formada düzülüşdür. 1-ci divar qalığından qərbə ona paralel divar qalığı vardı ki, onun da bir ucu yenə dairəvi tikiliyə birləşirdi. Sanki dairəvi formalı tikili Günəşi, ona bitişən köməkçi divarlar isə onun şüalarını xatırladırdı. 2-ci divar qalığı 11 A₁ kvadratına düşürdü. Onun mövcud uzunluğu 3,2 m idi. 1 və 2-ci divar qalıqları arasındakı sahədən, yer səthindən 0,40 m dərinlikdə bardaq formalı gil qab tapıldı. Qabın ətrafına orta həcmli çay daşları yığılmışdır. Bundan əlavə səpələnmiş vəziyyətdə xeyli sayda küpə, xeyrə, parç və cam tipli gil qablar aşkar edildilər.

İbadətqah yerinin 1-ci divar qalığının yaxınlığında, ondan şərqdə, təxminən 73 №-li qəbrin yaxınlığında yerdə basdırılmış 1 ədəd orta ölçülü küpə aşkar edildi. Bu sahə 10 A₁ kvadratı idi. Bütöv halda tapılmış küpə kvadratın cənub divarından 1,2 m aralı məsafədə idi. Boz rəngli küpənin ağız kənarı azacıq dağılsa da bütöv vəziyyətdə idi. Çiyin hissədə dalğavari naxışlar verilmişdir. Onun yanında heç bir daş düzümü aşkar edilmədi. Ondan az aralıda daha bir ədəd boşqab tipli gil qab tapıldı. Bu da bütöv vəziyyətdə olub ətrafında heç bir daş düzümünə rast gəlinmədi. Tapılan qablar sanki qazılaraq torpaqda basdırılmışdırlar. Bu qablardan 1, 8 m aralıda ətrafında yenedən heç bir daş düzümü olmayan gil qablar tapıldı. Bu qablar yast formalı, şargövdəli boz rəngli küpə, kiçik həcmli boşqab və piyalə tipli gil qablar idilər. Bu qabların yer səthindən çıxma səviyyəsi 1 m idi. İkinci qab yığını olan hissə 10 A₁ və 11 A₁ kvadratlarının kəsişmə nöqtəsinə, 1-ci tikili qalığının dairəvi formalı düzümə birləşən hissəsinə düşürdü. Bu qab yığımlarını qəbir adlandırmaq fikrimizcə yanlışdır. Çünki burada heç bir qəbir əlamətlərinə rast gəlinmir və qəbir torpağı deyildir. Sadəcə olaraq ibadətqah yerində hansısa dini ayinlərin icrası zamanı bu qablardan istifadə edilmişdir [2, s. 5].

3-cü tikili qalığı da eynilə 1 və 2-ci tikili qalığı kimi Günəş şüası istiqamətində dairəyə və yaxud ayparaya birləşirdi. Bu tikili qalığı dairənin və yaxud ayparanın cənub-qərb küncündən başlayır və düz istiqamətdə 12 A₁ kvadratın cənub divarına tərəf uzanırdı. Bu divar və yaxud tikili qalığının uzunluğu 4,2 m, eni isə 0,80 m olub qalınlığı 0,40 m idi.

İbadətqah yerində - dairəvi tikili olan hissədə və bu hissəyə birləşən köməkçi divarlar arasında çox kiçik ölçülü qəbirlər aşkar edildilər [2, s. 5]. Bu qəbirlər formasına görə eyni olub, yer səthindən eyni dərinlikdə - 0,60 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbirlər formasına görə maraqlıdır. İri çay

daşları çox kiçik diametrdə şaquli istiqamətdə sanki kiçik təpə formasına ucaldılmış, daşların altında isə az sayda gil qablar və yaxud fraqmentləri qoyulmuşdur. Çay daşlarının arasına bərkidici tökülmüş, daşlar bir-birinə gəclə bərkidilmişdir. İbadətgahın əhatə etdiyi sahədə 8 belə tip qəbir tapılmışdır. Qəbirlərin heç birindən insan skeleti aşkar edilməmişdir. Bu qəbirləri qurbangah yerləri adlandırmaq əsassızdır. Qurbangahlar hansısa bir qəbrə aid oludğu üçün qəbirlərin yanında, ona yaxın yerdə (qəbrin baş və ayaq tərəflərində) qurulurdu. Hansı qəbirə məxsus olması naməlum olan bu “qurbangahlar” xatirat qəbirləridir, sadəcə ibadətgah yerində salınmışdır. Bu qəbirləri (80/1-80/8 №-li qəbirlər) formasına görə nekropolun digər daş örtüklü qəbirlərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyəti isə onların az hündürlüyə malik daş sütun formasına qurulmasıdır. İbadətgah yerindən tapılan qəbirlərin hamısı skeletsiz idi.

Nekropoldakı qəbirlərin yalnız 34-dən insan skelti aşkar edilmişdir. Qalan 101 qəbir skeletsiz olmuşdur. 100 №-li qəbirdə isə qoşa dəfnin əlamətləri izlənilmişdir (şəkil 3). Antropoloji araşdırma nəticəsində bəlli oldu ki, bu qəbirdə 8-10 yaşlı uşaq və 40-45 yaşlı qadın dəfn edilmişdir. Hər iki meyit qərb-şərq istiqamətində, zəif bükülü vəziyyətdə basdırılmışdır

Paleontoloji və paleozoloji qalıqlar qəbirlərdən tapılan insan skeletlərinin qalıqları və müxtəlif heyvan sümükləridir. İnsan skeletləri antropoloji baxımdan müəyyən qədər ilkin təhlil edilmişdir.

Heyvan sümükləri az da olsa tapılmışdır. Sümüklər daha çox dəfn edilən şəxsin yanında qoyulmuş ərzaqların qalıqları əsasında. Quşlara və xırda buynuzlu heyvanlara məxsus sümüklər ehtimal ki, dəfn edilən şəxsin yanına qablarda qoyulmuş “o dünyada” ölülərin “qidalanmasına” xdmət etmişdir. Xüsusi olaraq insanların yanında heyvan dəfninin izlərinə rast gəlinmir.

Nekropolda Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü üçün (e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəlləri) xarakterik olan arxeoloji avadanlıqlar tapılmışdır. Artefaktlar Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti üçün səciyyəvidir [2; 3]. Qəbirlərdən tapılan gil qablar, silahlar, bəzəklər və digər məişət əşyaları bölgənin həmdövr qəbir abidələrinin avadanlıqları ilə eyniyyət təşkil edirlər. Arxeoloji materialların hər biri ayrı-ayrılıqda çox maraqlı doğurur və hazırlanması baxımından diqqəti cəlb edirlər.

Gil qablar II Tovuzçay nekropolunun qəbirlərindən tapılan arxeoloji materialların böyük hissəsini təşkil edirlər. II Tovuzçay nekropolundan aşkar edilmiş kütləvi tapıntılar keramika məmulatından – müxtəlif tipli saxsı qablardan ibarətdir (şəkil 5-7). Bu saxsı qabların böyük əksəriyyəti narın qum qatışıqlı gildən hazırlanmış və dulus çarxında formalaşdırılmışdır. Təsadüfi hallarda əldə kobud hazırlanmış qablara da rast gəlinir. Qabların üstü əksər hallarda zəif cilalanmışdır. Gil qablar daha çox tünd boz rəngli, az hal-

larda isə qara rənglidirlər. Çox məhdud sayda qonur-qırmızı çalarlı qablar aşkar edilmişdir.

II Tovuzçay nekropolunun qəbirlərindən aşkar edilən saxsı qab nümunələri müxtəlif ölçülü və təyinatlı olub, zərifliyi, özünəməxsusluğu və naxışların üslubuna və ya müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Qəbirlərdən tapılan saxsı qabların saxlanma səviyyəsi də eyni deyildir. Onların bəzilərinə çox keyfiyyətli və bütöv halda rast gəlinəndə, bəzilərinə isə dağılmış və torpaqdan götürülə bilməyəcək dərəcədə keyfiyyətsiz qalmış vəziyyətdə rast gəlinmişdir. Nekropolda küp, küpə, bardaq, kuzə, xeyrə, boşqab, dopu, silindrik formalı qablar, nehrə və s. tipli gil qablar tapılmışdır.

Silah nümunələri az sayda olsa da tapılmışdır. Əsasən dəmirdən hazırlanmış xəncər qalıqları xüsusilə maraq doğurur (şəkil 9). Silah nümunələrinin az sayda tapılmasını onların daha çox dəmirdən hazırlanması və uzun əsrlər boyu torpaqda çürüyübümesi ilə əlaqələndirmək olar [2].

Bəzək nümunələri əsasən metaldan hazırlanmış qolbaq, sırğa, üzük, asma bəzəklərdən və muncuq məmulatından ibarətdir. Muncuqlar pasta, şüşə-pasta, aqıq, metal və kaoridən hazırlanmışdır (şəkil 8). Bəzəklər daha çox bütöv vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Tuncdan hazırlanan bəzəklər üstünlük təşkil edirlər.

Nekropolun bəzi qəbirlərindən dəmirdən hazırlanmış bıçaqlar, tuncdan hazırlanmış biz və iynələr tapılmışdır ki, bu da Tovuzçay hövzəsinin qədim sakinlərinin məişət həyatında müxtəlif tip əşyaların istifadə edilməsini sübut edir.

Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə (e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəli) bölgədə mühüm sənətkarlıq sahələri olan dulusçuluğun və metalışləmənin inkişaf dinamikasını izləməyə, əhalinin digər ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin tarixinin öyrənilməsinə yeni imkanlar yaradır [2; 3, s. 37].

II Tovuzçay nekropolunun xronoloji dövrünü müəyyən etməkdə nekropoldan tapılmış arxeoloji materialların müqayisəli təhlili və xüsusi analizlər əsasdır.

Nekropolun keramika və metal məmulatının təhlili bu qəbirləri Son Tunc dövrünün inkişaf etmiş mərhələsinə (e.ə. XII-XI əsrlər) və Erkən Dəmir dövrlərinə (e.ə. X-VIII əsrlər) aid etməyə əsas verir. Qırmızı rəngli gildən hazırlanaraq keyfiyyətli hazırlanmış kiçik ölçülü qablar – parç, xeyrə və piyalələr Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterikdir [2, s. 4-5].

ABŞ-ın Beta Radiokarbon Analiz Laboratoriyasında II Tovuzçay nekropolunun iki qəbri -106 və 107-ci qəbirlərindən tapılmış insan skeletinin diş sümükləri üzərində radiokarbon analiz aparılmış və nekropolun mütləq yaşı təyin edilmişdir (Bax: Cədvəl 1). Analizin nəticələri belə olmuşdur:

BTC boru dəhlizinin inşası zamanı I Tovuzçay nekropolunun bəzi qə-

birləri üzrə (42, 45, 53, 56, 78 №-li) də radikarbon analiz aparılmışdır. Analizin nəticələri əsasında nekropolun bəzi qəbirlərinin mütləq yaşı dəqiqləşdirilmiş və bu qəbirlərin e.ə. XV əsrin sonu-X əsrin əvvəlində salınması müəyyən edilmişdir [4, s. 248-249; 5, s. 88-89; 6, s. 137; 7, s. 156-157].

Cədvəl 1

Feature	Number	BETA	Conventional Age	Calendar calibration (95.4% Probability)	Material	Comments
Burial 106	SCPX Sample 37	483547	2760 +/- 30 BP	95.4% probability (94.9%) 980 – 830 cal BC (2929 - 2779 cal BP) 0.5% 992 – 989 cal BC (2941 - 2938 cal BP)	Tooth	Late Bronze Age
Burial 107	SCPX Sample 40	483549	2670 +/- 30 BP	95.4% probability (95.4%) 895 – 798 cal BC (2844 - 2747 cal BP)	Tooth	Late Bronze Age

Analiz üçün material götürülmüş qəbirlər forma və arxeoloji avadanlığın xüsusiyyətləri baxımından nekropolun digər qəbirlərindən fərqlənmirlər. Buna görə də aparılmış analiz nəticələrini bütün nekropla aid edə bilərik. Bir sıra kiçik istisnalara nəzərə almaq şərtilə II Tovuzçay nekropolunun qəbirlərinin e.ə. XIV-VIII əsrlərdə salınması faktı üzərində dayana bilərik. Nekropolun cəmi bir qəbrindən – 120 №-li qəbirdən dövr baxımından fərqli keramika nümunələri tapılmışdır.

Tovuzçayın yuxarı axarı hövzəsində yerləşən Qazıqlu nekropolunda (Tovuz rayonu, Qazıqlu kəndi) aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı II Tovuzçay nekropolu ilə eyni dövrə -e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin I yarısına aid olan qəbirlər qazılmış, maraqlı artefaktlar tapılmışdır [8].

BTC və CQBK boru xətlərinin çəkilişi zamanı da hövzədə arxeoloji abidələr qazılmış, zəngin maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. I Tovuzçay nekropolu bu sırada ən böyük abidədir. Nekropolda 89 qəbir abidəsi qazılaraq tədqiq edilmiş, zəngin elmi informasiya əldə edilmişdir [9, s. 231-232; 10, s. 438-439]. Ümumiyyətlə, BTC və CQBK marşrutunda Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid xeyli qəbir abidələri aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur. Bu qəbir abidələri tək-tək və böyük nekropolların qazıntısı əsasında öyrənilmişdir. Bu sıraya Həsənsu, Zəyəmçay nekropollarını aid edə bilərik. Bu qəbirlər tipləri, dəfn adətləri, avadanlıqları və s. baxımdan Tovuzçay nekropolu ilə oxşarlıq təşkil edirlər.

Qeyd olunan qəbir abidələrindən ən çox Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri Tovuzçay nekropolunun qəbirləri ilə oxşarlıq təşkil edirlər. Düzdür xronoloji baxımdan Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri 1-2 əsr qədim olsa da, onların əsasında-istər dəfn adətləri, istərsə də avadanlıq baxımından heç bir fərq nəzərə çarpmır. Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarının qəbirləri eyni tikinti üslubuna malik olmuşlar.

Nəticə. II Tovuzçay nekropolu xarakter etibarı ilə BTC və CQBK dəhlizlərində tədqiq edilmiş I Tovuzçay, Zəyəmçay, Həsənsu nekropolları ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu nekropollardan əldə edilən arxeoloji materiallar – gil qablar, silah nümunələri, bəzəklər və s. hazırlanma texnologiyası, tərkibi, nəxışlanması baxımından eynidirlər. Tapılmış artefaktların məzmun və forma eyniliyi, eyni zamanda bu nekropollarda qəbirlərin tipi və forması onlar arasında oxşarlıq yaradır. Həmin abidələrin tədqiqi Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə (e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəli) Azərbaycanın qərb bölgəsində məskunlaşmış əhalinin dəfn adətlərinin və dəfn mərasimlərinin səciyyəvi cəhətlərini izləməyə imkan verir. II Tovuzçay nekropolunda bəzi qəbirlərin daha zəngin və fərqli avadanlıqla çıxması artıq qeyd edilən dövrdə Tovuzçay sakinləri arasında ictimai və sosial təbəqələşməni göstərir.

II Tovuzçay nekropolunun arxeoloji materialları Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə məxsusdur.

BTC və CQBK və CQBKG dəhlizində aparılan arxeoloji qazıntı işlərinə qədər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid (e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəli) bir sıra nekropollar tədqiq edilmişdir. I və II Tovuzçay nekropollarında aparılan qazıntılar bu dövrə aid maddi mədəniyyət bazasını zənginləşdirməklə yanaşı qeyd edilən dövrdə Orta Kür hövzəsi sakinlərinin dəfn adətlərini və mərasimlərini, eləcə də silah istehsalının və sənətkarlığın bəzi xüsusiyyətlərini öyrənməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. II Tovuzçay nekropolunda qazılmış qəbirlər əsasında müəyyən edilmişdir ki, hövzənin düzənlik zonasında yaşayan əhali öz dəfnlərini daş örtüklü və torpaq qəbirlərdə daha çox həyata keçirmişlər. Qəbirlərdən tapılan zəngin artefaktlar bu dövrdə hövzədə məskunlaşmış əhalinin həyat tərzinin bəzi qaranlıq məqamlarını öyrənmək üçün tutarlı sübutları ortaya çıxarmağa imkan vermişdir.

BTC və CQBKG dəhlizində aparılmış arxeoloji qazıntıları miqyas etibarı ilə qane edici hesab etmək olar. BTC və CQBK dəhlizində 89 qəbir abidəsinin, CQBKG dəhlizində isə 135 qəbir abidəsinin tapılması və qazılması Tovuzçay nekropolları haqqında kifayət qədər elmi informasiyanın toplanmasına imkan yaratmışdır. Lakin qəbirlərin daha sıx yerləşdiyi təpəyə yaxın yerlərdə, boru dəhlizinə daxil olmayan sahələrdə qəbirlər qalmaqdadır. Bu qəbirlərin dağıntıya məruz qalmaması üçün həmin sahələrin qorunması çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Museyibli N.A, Ağayev G.H, Ashurov S.H, Aliyev İ., Hüseynov M.M, Nəcəfov Ş.N, Guliyev F. Long Report Excavations of Tovuzchai Necropolis KP 378 - BTC ROW, Baku-Azerbaijan, 2008, 203 p.
2. Nəcəfov Ş.N. CQBKG infrastruktur layihəsi ilə bağlı kəmərlər marşrutunun 378.250-350-ci km-də, II Tovuzçay nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında qısa elmi arayış. BP-AMEA AEİ, YTSAT sektoru, Bakı, 2018, 5 s.
3. Müseyibli N.Ə., Kiriçenko D.A., Fərmanlı S.F. II Tovuzçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar / 2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları mövzusunda elmi sessiyanın materialları. Bakı, dekabr, 2017-ci il. s. 35-37
4. Ağalarzadə A.M., Nəcəfov Ş.N., Danyalov Y.M. Tovuzçay nekropolunda maraqlı dəfn adəti // Elmi axtarışlar, XVII toplu, Bakı, "Səda", 2005, s. 243-249
5. Даниялов Я.М. О грунтовых могилах Товузчайского некрополя / Международная научная конференция / «Археология, этнология, фолклористика Кавказа». Мат. конф. Баку: «Нурлар», 2005, с. 88-89
6. Асадов В.А. О двух грунтовых погребениях Товузчайского некрополя / Археология этнография, фольклористика Кавказа, Махачкала, Изд. Дом «Эпоха», 2007 с. 136-137
7. Гусейнов М.М. О погребальных обрядах Товузчайского некрополя / Кавказ археологии и этнологии. Меж. научная конф. 11-12 сентября, Азербайджан-2008, Шамкир. Мат. конф. Баку: «Чашыоглы», 2009, с. 152-157
8. Nəcəfov Ş.N., Ağalarzadə A.M., Əsədov V.A. Qazıqulu abidələri. Bakı, 2017, 232 s.
9. Hacılı Z.C. Tovuzçay nekropolunun bəzi qəbir abidələri haqqında // Elmi axtarışlar, XXII toplu, Bakı, "Səda", 2006, s. 231-232
10. Əsədov V.A, Ağayev Q.H. Tovuzçay nekropolu // Elmi axtarışlar, XIV toplu, Bakı, "Səda", 2005, s. 438-441

Summary

Archaeological excavations carried out in the Tovuzchay necropolis II in 2014-2018

Shamil Najafov

Archaeological explorations were carried out in the pipeline corridor prior to and during the construction of the South Caucasus Pipeline Expansion Project (SCPX). During the construction of the SCPX project, the Tovuzchay area was previously registered as an archaeological risk area, where archaeological excavations were planned.

The necropolis discovered in the SCPX corridor, approximately 250-300 m from the Tovuzchay necropolis, was called the Tovuzchay necropolis II. Archaeological excavations in the Tovuzchay necropolis II had been conducted in 4 stages in 2014-2018 with intervals. The necropolis is located between Bozalqanlı and Alimardandanlı villages of Tovuz district, on the high left bank of the Tovuz River, at 358,250-350 km of SCPX corridor, at 380 m above sea level.

135 graves and the place of worship have been found in the Tovuzchay necropolis II. 94 of the graves were stone-covered, 26 were soil burial. As the remaining 15 graves (graves 105-119) were destroyed during excavation of the pipeline, their type could not be determined.

Some of the graves were excavated on the rocky soil of the hill. These graves were found at the highest point of the sloping hill where the necropolis is located. The stone cover found of the graves at deeper layers remind the form of a kurgan cover, and the stones are reinforced with clay or mortar. The center of the necropolis is the highest point of the hill. The graves here are more dense and more shallow. The grave chambers found at the foot of the hill were laid in yellow clay soil and the earth was poured with gravelly soil. It sharply differs from the surrounding soil. In the upper center of the hill, on the contrary, the graves were dug in gravelly soil, and yellow clay was poured into the cell.

The graves discovered in the Tovuzchay necropolis II are of two types: stone-covered and earthy graves. These graves where archaeological materials and human burials are the same, differ only in structure and the top cover. The graves were dug in an oval, quadrangular forms. One of the interesting facts is that the place of worship in the necropolis was also discovered, and this area was probably the place where religious rituals were held.

Only in 34 graves of the necropolis human skeletons have been discovered. In grave No. 100, there are signs of double burial.

Archaeological goods characteristic for the Late Bronze-Early Iron Age (second half of the 2nd millennium-early 1st millennium BC) have been found in the necropolis. The jaw bones of human skeleton discovered in two graves of the Tovuzchay necropolis II - in graves 106 and 107, have been subjected to

radiocarbon analysis at the Beta Radiocarbon Analysis Laboratory of the United States and the absolute age of the necropolis was difened.

Archaeological materials of the Tovuzchay necropolis II belong to the Khojaly-Gedebey archeological culture.

Keywords: Tovuzchay, necropolis, South Caucasus pipeline, Late Bronze-Early Iron Age, grave monument, archaeological excavations, artifacts

Резюме

Археологические раскопки, проведенные в 2014-2018 гг. на II Товузчайского некрополя

Шамиль Наджафов

Перед строительными работами, проводившимися в связи проектом расширения Южно-Кавказского газопровода и в ходе этих работ в коридоре газопровода были проведены археологические исследования. Во время строительства проекта ЮКГП Товузчайский участок был взят на учет как зона археологического риска и здесь было запланировано проведение археологических раскопок.

Некрополь, обнаруженный на расстоянии 250-300 метров от коридора ЮКГП, был наименован Товузчай II. Археологические раскопки в некрополе Товузчай II проводились в 4 этапа с определенными перерывами в 2014-2018 гг. Некрополь Товузчай II расположен между селами Бозалганлы и Алимарданлы Товузского района, на высоком левом берегу ущелья реки Товузчай, в 358.250-300-м км газопровода ЮКГП, выше 380 м от уровня моря.

В Товузчайском некрополе II были обнаружены 135 погребальных памятников и одна молельня. 94 погребений были с каменным покрытием, 26 грунтовые. Из-за того, что 15 погребений подверглись разрушению во время рытья траншеи для газопровода, не удалось определить их тип.

Некоторые погребения были вырыты в земле, смешанной с щебнем. Эти погребения обнаружили на самой высокой точке покато́го холма, на котором расположен некрополь. В уровнях глубины погребений, обнаруженных на этом участке, также имеются различия. У погребений, залежавших на относительно большей глубине, больше каменных покрытий Их покрытия напоминают форму курганных покрытий и камни здесь закреплены между собой глиняным или гажевым раствором.

Погребения, обнаруженные в некрополе Товузчай II двухтипные: с каменным покрытием и грунтовые. Эти погребения, с идентичными археологическими материалами и человеческими захоронениями отличаются лишь по структуре и верхнему покрытию. Погребения вырыты в овальной и четырехугольной форме. Одним из фактов, вызывающих интерес то, что в некрополе была обнаружена молельня и этот участок, скорее всего являлся местом исполнения религиозных ритуалов.

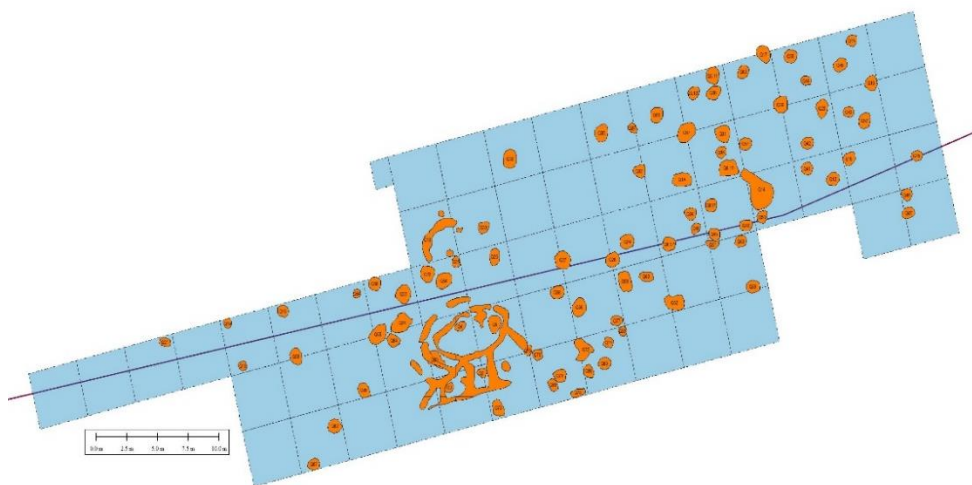
Лишь в 34-х погребениях некрополя обнаружили скелеты. В погребении же № 100 прослеживались признаки парного захоронения.

В некрополе был найден археологический инвентарь, характерный для периода поздней бронзы-раннего железа (вторая половина II тыс.-начало I тыс. до н.э.).

В лаборатории радиоуглеродного анализа Beta в США был произведен радиоуглеродный анализ на зубах от человеческих скелетов, обнаруженных в погребениях под номером 106 и 107 и определен точный возраст некрополя.

Археологические материалы некрополя Товузчай II относятся к Ходжалы-Кедабекской археологической культуре.

Ключевые слова: Товузчай, некрополь, Южно-Кавказский газопровод, период поздней бронзы-раннего железа, погребальный памятник, археологические раскопки, артефакты

Şəkil 1. II Tovuzçay nekropolunun planı

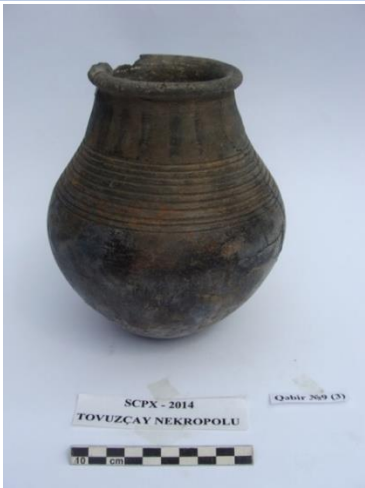
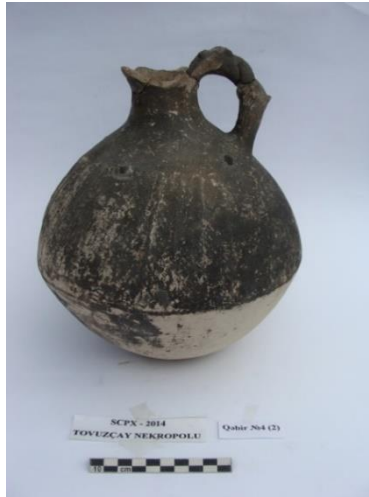
Şəkil 2. 97 №-li qəbir

Şəkil 3. 100 №-li qəbir

Şəkil 4. 102 №-li qəbir

Şəkil 5. Saxsı qablar

Şəkil 6. Xeyrə və boşqablar

Şəkil 7. Üzərində zoomorf təsvirli saxsı qab

Şəkil 8. Muncuqlar

Şəkil 9. Dəmirdən və tuncdan hazırlanmış silah və bəzək nümunələri

Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü metal bəzək əşyaları

Leyla Rüstəмова

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
leyla.rustamova84@gmail.com

Açar sözlər: Gəncə-Qazax, Kür-Araz, muncuq, metal, spektral analiz

Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü abidələrindən (Babadərviş, Mentəştəpə, Həsənsu, Göl yeri yaşayış yerləri, Uzun Rəmə və Şəmkiçay kurqanlarından) xeyli sayda metal əşya-silahlar, əmək alətləri, bəzək əşyaları, misəritmə kürəsinin qalıqları, körük ucluğu, gil qəliblər, metal çubuqlar tökmək üçün formalar, ərinti qalığı aşkar edilmişdir. Bunların içərisində bəzək əşyaları xüsusi yer tutur. Əldə edilən bəzək əşyaları öz formasını nisbətən yaxşı qoruyub saxlamışdır və tipoloji təhlil üçün əlverişlidir.

İlk tunc dövrünə aid metal bəzək əşyalarından biri 1966-cı ildə Babadərviş yaşayış yerindən tapılmışdır. Sallama qəbirdən aşkar edilmiş bu əşya tunc halqadır [3, s.77]. Diametri 2 sm olan nazik məftildən hazırlanmış tunc halqanın sırga olduğu ehtimal edilir. Ucları üst-üstə düşür və orta hissəsi nisbətən yoğundur. Halqanın spektral analizi tərkibində qalay və mərgümüş qarışığı olduğunu göstərdi. Tərkibində 0,97 % qalay və 0,27% nikelin olması onun yerli istehsal olmadığını söyləməyə əsas verir.

Gəncə-Qazax bölgəsindən aşkar edilmiş metal bəzək əşyaların bir qismi kiçik ölçülü muncuqlardır ki, onlar əsasən çəlləkvari formada olmaqla, tökmə və lent formalı metal təbəqədən burma üsulu ilə hazırlanmışdır. Metal muncuqlar bölgədə Babadərviş, Şəmkiçay, və Mentəştəpə abidələrindən aşkar edilmişdir.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, Babadərviş yaşayış yerindən aşkar edilmiş, üzəri mavi təbəqə ilə örtülülük olan muncuğun yerli xammal mənbələrindən olmadığı ehtimal edilir [9, s.20].

2011-ci ildə N.Ə.Müseyyibli tərəfindən Ağstafa rayonu ərazisində, I Həsənsu qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı, Kür-Araz mədəniyyətinə aid sallama qəbirdəki skeletlərin yanında metal bəzək əşyaları tapılmışdı [2, s.97] (tab. 1. 1). Birinci skeletin yanında aşkar olunan spiralvari tunc əşyaların kimyəvi tərkibinin analizi göstərir ki, bu əşyalarda mərgümüşün miqdarı aşağı səviyyədədir. Analizin nəticələrindən məlum olan digər elementlərin aşağı göstəricisi Qafqazın İlk Tunc dövrü metal məmulatı üçün səciyyəvi olub, belə birləşmələrin tərkibində təbii qatışıq hesab

edilir və çox güman ki, metalın tərkibindəki mis-mərgümüş birləşməsi ilə bağlı olmuşdu.

Oxşar formalı, spiralvari bəzək əşyaları Mentəştəpə abidəsindən aşkar edilmişdi [156, s. 534]. Bu nümunələr bir-biri ilə tam eyniyyət təşkil etməklə 8 ədəddir (tab. 1. 1). Bu tip bəzək əşyalarına Azərbaycanın digər bölgələrində, Xankəndi kurqanlarında da rast gəlinmişdi [4, s.18-20].

Sallama qəbirdəki ikinci skeletin yanında qiymətli metaldan – qızıl və gümüşdən əşyalar tapılmışdır [2, s.97]. Skeletin kəllə sümüyü ətrafında qızıldan 2 ədəd spiralvari burma əşya, qol sümüyü yanında gümüşdən hazırlanmış eyni tipli bir ədəd əşya, sağ biləyində bir ədəd gümüşdən dairəvi kəsikli qolbaq aşkar edilmişdir. Birinci skeletin yanında digər tunc əşyalarla birgə, qızıldan və gümüşdən hazırlanmış spiralvari burma əşyaların tuncdan olan oxşarlarına da rast gəlinmişdir.

Həsənsunun qızıl və gümüş məmulatının çoxsaylı oxşarları Gürcüstan ərazisində Martkopi, Ananauri, Tsartsisqora, Saqaredjo, Enamta kurqanlarından tapılmışdır [13, s.167-168].

Ehtimal olunur ki, Həsənsu İlk Tunc dövrü qəbrindən tapılmış qızıl məmulatların xammal mənbəyi adıçəkilən yaşayış məskəni ilə eyni bölgədə, Gürcüstanın Bolnisi rayonu ərazisində yerləşən Saqdrisi qızıl mədənləri olmuşdur.

Gümüşdən hazırlanmış analoji qolbaqlar Dağıstanda Vəlikənd katakombalarında aşkar edilmişdir. Həsənsunun qızıl və gümüş məmulatının çoxsaylı analoqları Gürcüstan ərazisindəki abidələrdən məlumdur [2, s.104].

İlk Tunc dövrünə aid bəzək əşyaları Şəmkirçay kurqanlarından da aşkar edilmişdir.

N.Müseybli tərəfindən BTC və CQ boru kəmərlərinin inşası zamanı Şəmkir rayonu ərazisində tapılmış bu kurqanlarda zəngin metal bəzək nümunələrinə rast gəlinmişdir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində 1 nömrəli kurqandan tunc sancaq, 1 nömrəli qəbirdən 1 ədəd konussəkilli tunc əşya, skeletin sinə hissəsindən isə 10 ədəd qızıl muncuq aşkar edilmişdir [11, s.105]. 2 nömrəli qəbirdən böyük saxsı qabın içərisində 3,2 sm uzunluğunda tunc əşya və skeletin ayağının arxa tərəfində tunc güzgü aşkar edilmişdir [11, s.106].

Mentəştəpə abidəsində tədqiq edilən qəbirdən qızıl bəzək nümunələri - 5 ədəd boru formalı, üzəri yivli muncuqlar və bir ədəd üzük də aşkar edilmişdir [12, s.532] (tab. 1. 1). Mentəştəpə muncuqlarının analoji nümunələri Gürcüstan ərazisində Ananauri kurqanından tapılmışdı [13, s.167].

Qızıl bəzək əşyaları Daşkəsən rayonu ərazisində, Xaçbulaq kurqanlarında da aşkar edilmişdir [6, s.14-15]. Azərbaycan ərazisində Xankəndi [4, s.18-20] və Xaçınçay kurqanlarında [7, s.167] (tab. 1. 5) analoji bəzək nümunələrinə rast gəlinmişdir. İndiki Ermənistan [10, s. 404] və Gürcüstan [8,

s.88] ərazilərində İlk Tunc dövrü abidələrində də analoji qızıl məmulatları aşkar edilmişdir.

Bölgədən aşkar edilmiş bir bəzək nümunəsi-metal pilək Goranboy rayonu ərazisində qazılan Uzun Rəmə kurqanında aşkar edilmişdi. 5 №-li Uzun Rəmə kurqanı kamerasının döşəməsindən nazik tunc təbəqədən hazırlanmış bir ədəd oval formalı, üzəri dəşiklərlə bəzədilən, diametri 2,5 sm olan pilək aşkar edilmişdi [6, s.133-140]. Piləyin üzərindəki dəşiklər elə salınmışdır ki, əşyaya gözəllik verməklə yanaşı, funksional təyinat daşımış, onlardan piləyin üst geyimə bərkidilməsi üçün də istifadə edilmişdi (tab. 1. 5). Analoji pilək nümunələri Tripoli mədəniyyətinin eyni dövrə aid abidələrində də rast gəlinmişdir [121, s.62] (tab. 1. 4).

Gəncə-Qazax bölgəsindən iki ədəd pilək nümunəsi Mentəştəpə abidəsindən aşkar edilmişdir [12, 534]. Üzərində mizraq formasında çıxıntısı olan piləklər kiçik qapağı xatırladır. Onların yan tərəflərində geyimə bərkidilmələri üçün dəşiklər vardı. Piləklərin diametləri 4 santimetr, hündürlükləri 2 santimetrdir. Bu bəzək nümunələri həcminə və formasına görə digərlərindən seçilir.

Kür-Araz dövrünə aid bəzək əşyasına Goranboy rayonunun Tatarlı kəndi ərazisində, kənddən 1 km cənub-şərqdə qeydə alınan Göl yeri yaşayış məskəninin 6-cı kvadratında qeydə alınan qəbirdə də rast gəlinmişdir. Qəbirdən tapılmış 1 ədəd gümüş sırğanın diametri 2,5 sm-dir. Sonluqları ilan başı formasında hazırlanmış bu metal əşya skeletin sağ qulağında aşkar edilmişdir [1, s.19-30].

İlk Tunc dövrünə aid metal bəzək əşyalarına Tovuz rayonunun Eyyublu kəndinin şimal hissəsində aşkar olunmuş Mentəştəpə yaşayış məskəninə də rast gəlinmişdir.

2008-2015-ci illərdə B.Lyonett (Fransa) və F.Quliyevin birgə rəhbərliyi ilə qazıntılar aparılmış Mentəştəpə abidəsində yerləşən kurqanın yaxınlığından kiçik halqa və asma bəzək tapılmışdır [12, 532] (tab. 1. 2). Bu əşyalardan götürülmüş nümunələrin analiz nəticələri göstərir ki, üzük qatqısız misdən, asma isə mərgümüşlü misdən hazırlanmışdı. Tipoloji təhlilin nəticələrinə və əşyaların kimyəvi tərkibinə əsasən demək olar ki, bu əşyalar Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aiddir. Mentəştəpə abidəsindən tapılan asma, Gürcüstan ərazisində e.ə. IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəllərinə aid Kvatsxelebi abidəsindən tapılan asmalarla oxşarlıq təşkil edir. Analoji bəzək əşyaları Saçxeri məzarlığından tapılmışdı [5, tab. XX, XXIV]. Bu bəzək əşyalarının əksəriyyəti tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır.

Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü abidələrindən tapılmış tunc əşyaların spektral analizlərinin nəticələri göstərir ki, onların hazırlanmasında əsasən mis-mərgümüş qarışıqlı ərintidən istifadə edilmişdir.

Misin tərkibinə mərgümişün qarışması zamanı metalın keyfiyyətinin artması qədim dövrdən insanlara məlum idi. Hətta, tərkibdəki 0,5 faiz mərgümiş, tunc əridilməsi vaxtı onun ərimə sürətini artırır və soyuq döyməni yaxşılaşdırırdı. Ancaq mərgümiş 8 faizdən çox olduqda tunc əşyanın keyfiyyəti pisləşir və əşya kövrək olur. Məlum olduğu kimi, aşağı temperaturda ərimə xüsusiyyətinə malik olan mərgümiş, misin ərimə prosesini sürətləndirməklə yanaşı, əridilməkdə olan kütlə mayeyə çevrildikdən sonra, o buxarlanaraq yox olmağa başlayır. Belə vəziyyət yəqin ki, qədim metalışləmə sənətkarlarını ardıcılıığı gözləməyə və uzunmüddətli axtarış nəticəsində düzgün texnoloji rejim qurmağa vadar edirdi.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M.M. Göl yeri qədim yaşayış yeri haqqında // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 2. Bakı: 2009, s. 19-30.
2. Müseyibli N.Ə., Axundova G., Ağalarzadə A. Ağstafa rayonunda tunc dövrünün qəbir abidələri // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2011. Bakı: 2012, s. 97-108.
3. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1958, 142 s.
4. Гуммель Я.Н. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // КСИИМК, М., 1948, XX т., с. 15-21.
5. Джапаридзе О. К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры. Тбилиси: 1961, 144 с.
6. Кесаманли Г. П. Результаты работ Хачбулакской археологической экспедиции 1969-1962 гг // СПАЗИ, 1963, Тез. докл. и сообщ. Баку, 1964, с.14-15.
7. Кушнарера К.Х. Памятники медного века в Нагорном Карабахе // СА, М.: 1954, вып. XX, с.166-179.
8. Лионне Б., Алмамедов К., Буке Л., Курсье А., Джелилов Б., Хусейнов Ф., Лут С., Махарадзе З., Рейнард С. Могильник эпохи позднего энеолита в Азербайджане // Российская археология, М.: 2011, № 1, с.48-61.
9. Махмудов Ф.Р., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. К древней металлургии Кавказа // СА, М.: 1968, № 4, с. 16-26.
10. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука, 1975, 414 с.
11. Мусейбли Н.А. Курганы Шамкирчая эпохи ранней бронзы. / Международная Научная Конференция 11-12 сентября, 2008. Материалы Конференции. Баку: 2009, с.104-111.
12. Courcier A., Ragimova M., Museibli N., Jalilov B. Metallurgical Developments in Azerbaijan from the Neolithic to the Early Bronze Age: Recent Archaeometallurgical research in the Middle Kura River Valley. // SUBARTU XXXVIII, Belgium: Brepols Publishers, 2017, pp 525-542.
13. Gambashidze I., Stöllner Th. The Gold of Sakdirisi. Mans first gold mining enterprise. Bochum: 2016. p. 175.

Summary

Early Bronze Age decorative metal products of the Ganja-Gazakh region

Leyla Rustamova

It is known that different regions of the South Caucasus and the Southern spurs of the North Caucasus had rich copper and arsenic deposits. Abundant natural resources contributed to the emergence of metalworking and metallurgy at an early stage in the development of ancient society. One of the early centers of the Paleometal era was the Ganja-Gazakh region.

Metal objects of various functional purposes were produced, among which decorative products constitute a special category, with the vast majority of them being jewelry. Gold items were found in Shemkirchay mounds, in the settlement of Mentesh-tepe and in the Khachbulag mounds of the Early Bronze Age.

During this period, most types of jewelry were made of bronze. Jewellery rich in the external decoration was found in the Babadervish settlement, in the Hasansu, Mentesh-tepe, and Shemkirchay mounds and in other monuments.

Decorative products differ from tools, weapons and household items by their composition. Decorative products indicate high development of metallurgy and metalworking in the region, and also give rich information about the material and spiritual culture of ancient tribes.

Keywords: Ganja-Gazakh region, Kura-Araxes culture, beads, metal, spectral analysis

Резюме

Декоративные изделия из металла раннего бронзового века Гянджа-Газахского региона

Лейла Рустамова

Известно что, разные регионы Южного Кавказа и Южные отроги Северного Кавказа имели богатые медные и мышьяковые месторождения. Богатые природные ресурсы способствовали возникновению металлообработки и металлургии на раннем этапе развитии древнего общества. Одним из ранних очагов эпохи палеометалла был Гянджа-Газахский регион.

Производились разные по функциональному назначению металлических вещей, среди которых особую категорию составляют декоративные изделия, подавляющее большинство составляют украшения. Золотые изделия обнаружены в Шемкирчайских курганах, на поселение Ментештепе и в Хачбулагских курганах эпохи Ранней бронзы.

В этом периоде большинство виды украшений изготовлены из бронзы. Богатые по внешнему оформлению украшений найдены в поселение Бабадервиш, в курганах Гасансу, Ментештепе, в Шемкирчайских курганах и в других памятниках.

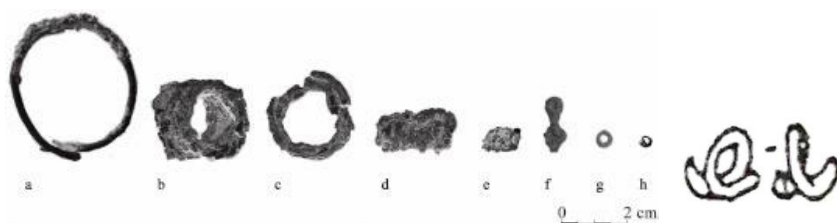
Декоративные изделия по своему составу отличаются от орудия труда, от оружия и от предметов бытового назначения.

Декоративные изделия свидетельствуют о высоком развитии металлургии и металлообработки в регионе, также дает богатую информацию о материальной и духовной культуре древних племен.

Ключевые слова: Гянджа-Газахский регион, Куро-Араксская культура, бусы, металл, спектральный анализ

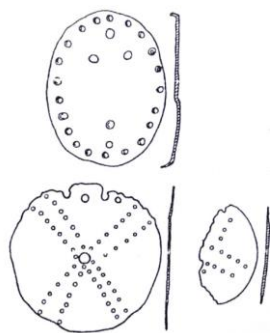

1

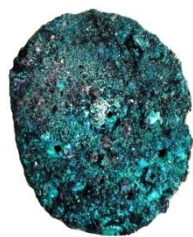

2

3

4

5

Tablo 1. İlk Tunc dövrü bəzək əşyaları. 1, 2-Mentəştəpə (Courcier A. və başqaları, 2017), 3-Xankəndi , 4-Tripoli (Рындина Н.В, Дегтярева А.Д , 2002), 5-Uzun Rəmə

Tunc dövrü əşyalarının hazırlandığı ərinti tiplərinin müqayisəli təhlili

Samidə Fərzəliyeva

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
samida.farzaliyeva.83@inbox.ru

Açar sözlər: tunc dövrü, ərinti, mis, mərgümüş, qalay, xalkopirit, enargit.

Qədim insanların ilk istifadə etdikləri əmək alətləri daşdan, ağacdan, sümükdən olmuş, daha sonralar metalın kəşfi qədim insanlara daha keyfiyyətli əmək alətləri, silahlar və bəzək əşyaları istehsal etməyə imkan vermişdir. Metalın üstünlüklərindən ən əsası onun möhkəmliyi ilə yanaşı asanlıqla müxtəlif formalara salınmasıdır. Metal məmulatlardan qədim insanlar tədricən məişətdə və təsərrüfatın bütün sahələrində istifadə etməyə başladılar.

Qədim insanların kəşf etdikləri ilk metal mis olmuşdur. Lakin, təmiz misdən hazırlanmış metal məmulatlar çox da keyfiyyətli olmadığı üçün qədim insanlar misə kənar qarışıqlar əlavə edərək yeni, daha möhkəm metal növü əldə etməyi öyrənmişlər. Bu ərintilərdən əmək alətləri, silah və bəzək əşyaları, məişət əşyaları hazırlamaqla metallurgiyanın və metalışləmə sənətinin əsası qoyulmuşdur. Eneolit dövründən başlayan metallurgiya artıq tunc dövründə böyük inkişaf mərhələsi keçərək formalaşmışdır. Tunc dövrünə aid Azərbaycanın müxtəlif abidələrindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi dövrün metallurgiya və metalışləmə sənəti haqqında müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir.

Məqalədə tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş metal məmulatların kimyəvi təhlilinin nəticələri araşdırılaraq, məmulatları təşkil edən ərinti tiplərinin müqayisəli təhlili verilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə bu əşyaların hazırlanma texnologiyası da təkmilləşmişdir. Bunu qazıntılar zamanı aşkar edilən qəlib formaları, kürələr, butələr də sübut edir.

Azərbaycan ərazisində yerli filiz yataqlarının olması metallurgiyanın meydana gəlməsi və inkişafı üçün zəmin yaratmışdı. Geoloji tədqiqatlar göstərir ki, mis, polimetal, mərgümüş, sürmə yataqları, əsasən, iki coğrafi ərazidə mərkəzləşmişdir: Kiçik Qafqaz ərazisində (Kür və Araz çayları arasında) və Böyük Qafqazın cənub ətəklərində (3, s. 9,57).

Qədim dağ-mədən işlərinin aparıldığı yataqlar ilk dəfə M.A.Qaşqay, İ.N. Sitkovskiy, A.N.Solovkniy, N.M.Səlimxanov və başqaları tərəfindən aşkar olunmuşdur.

Qədim insanın metallarla ilk tanışlığı eneolit dövrünə təsadüf edir. Onlar ilk əvvəl mis külçəni daşın bir növü hesab edib, onu parçalayaraq müəyyən alət hazırlamağa çalışmışlar və onun elastik xüsusiyyətə malik olduğunu görmüşlər (1, s.45).

Qədim metallurqiyanın əsas bazasını təşkil edən mis yataqlarının formalaşması dinamik təbiət hadisəsidir. Bu mənada yataqlardan istifadə olunmanın 3 əsas zonasını göstərmək olar. I – oksidləşmə zonası, II – sementləşmə zonası, III – ilkin mineral zonası.

E.ə. IV minillikdə insanlar mis yataqlarının oksidləşmiş üst qatlarından yararlanırdılar. Oksidləşmiş yerli filizlərdən götürülmüş nümunələrin spektral analizi göstərmişdir ki, onların tərkibində mərgümüş qarışığı azdır, bu da həmin dövrə aid tərkibində nikel olmayan metal əşyaların yerli istehsalatına mənsub olmasını söyləməyə əsas verir. (5.T. 9, №3)

Artıq e.ə.IV minilliyin II yarısından yeni tarixi mərhələ - **ilk tunc dövrü** başlayır. Bu dövrdə bütün sahələrdə olduğu kimi, metalışləmə sahəsində də mühüm dəyişikliklər qeyd alınmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti dövründə metal əritmə sobalarının yaranması böyük nailiyyət hesab olunur.

Misin yüksək ərimə temperaturuna malik olduğu məlumdur. Bu cür yüksək istiliyin alınmasında sobaların böyük rolu olmuşdur. Sobaların yanında tapılan mis ərintilərinin Cu - əsas, As-0.5%, Al - çox, fosfor – 0.8 % tərkibində olması müəyyən olunmuşdur. Bu tərkibli qarışıqlar isə yüksək temperaturda əriyir (7, s.19).

İ.R.Səlimxanovun aşkarlanan məmulatlar üzərində apardığı tədqiqatlar göstərmişdir ki, I Kültəpə ərazisindən tapılmış əşyaların analizində Cu - əsas, mərgümüş – 8.3%, dəmir – 2.4%, Babadərviş ərazisindən tapılan əşyalarda isə 0.4% mərgümüş vardır (1, s. 55). Bu, tapıntıların əşyaların hazırlanması üçün qəlib kimi istifadə olunması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Eneolit dövründə əşyaların hazırlanmasında tökmə və soyuq döymə üsullarından istifadə olunsa da, ilk tunc dövründə daha təkmil üsullardan – tökmə, isti döymə, burma və s. kimi üsullardan istifadə olunmuşdur.

Bu dövrə aid bir neçə əşyanın spektral analizinin nəticələrinə baxaq (Cədvəl 1). Analizlər AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Arxeoloji Texnologiya Sektorunda aparılmışdır. Müqayisədən görünür ki, Eneolit dövründə hazırlanan əşyalar əsasən misin təbiətdə rast gəlinən birləşmələrindən hazırlanmışdır. İlk tunc dövründə isə əşyalar mislə digər qarışıqların süni ərintisindən hazırlanmışdır. Çünki, cədvəldən də görüldüyü kimi ərintilərin tərkibində mərgümüş yüksək faiz miqdarındadır. Bu isə ancaq süni yolla alınabilir. Ərintinin tərkibində miqdarı 0.5%-dən çox olan element ərintinin əsas komponentlərini təşkil edir (İ.R.Səlimxanova görə).

Nə üçün aşqar kimi mərgümüşü seçmişlər? Çünki, o dövrdə hələ qalay insanlara məlum deyildi. Sürmə ilə də sonrakı dövrlərdə tanış oldular. Həm

də tərkibində 0.5% mərgümüş olan ərinti mürəkkəb qəlib formalarının şəklini alaraq, lazımi sıxlıqda hissələr alınmasına kömək edir. Mərgümüş və qalay əlavə olunmayan mis bu iş üçün xeyli çətinlik yaradır. Mərgümüşün misin tərkibində miqdarının 10%-dək artması onun plastikliyini azaltmır, amma mərgümüş daha çox olduqda ərinti kövrək olur. Mis-mərgümüş ərintiləri bir çox mexaniki xüsusiyyətlərinə görə mis-qalay ərintisindən heç də geri qalmır. Belə ki, tərkibində mərgümüşün miqdarı 8-10% olan ərinti, hətta soyuq vəziyyətdə də döyülür, ancaq mis-qalay ərintisində qalayın miqdarı yalnız 6%-dək olduqda soyuq halda döyülə bilər (10, s.13). Uzun müddətli qızdırıldıqdan sonra tərkibində 5% miqdarında mərgümüş və qalay olan mis-mərgümüş və mis-qalay külçələrin möhkəmliyi təqribən eyni olur.

Qədim mis-mərgümüş ərintilərinin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, Azərbaycan ərazisindəki e.ə.III minilliyə aid abidələrdən qəlib və metal əritmək üçün butələr aşkarlanmışdır. Rus metallurqu V.A.Pazuxin və bir sıra qərb alimləri təsdiqləmişlər ki, mis-mərgümüş ərintisi mis və mərgümüş minerallarının birgə əridilməsindən alınmışdır. Məsələn, malaxit, realqar, auripiqment. Realqar parlaq qırmızı və narıncı rəngli, auripiqment isə qızılı sarı rəngli mineraldır. Artıq e.ə.III-II minillikdə Qafqazda, eləcə də Cənubi Qafqazda mis-mərgümüş ərintisindən hazırlanmış məmulatların yayılması göstərir ki, artıq qədim metal əridənlərə bu qarışıqın təmiz Cu-a nisbətən daha yaxşı xüsusiyyətlərinin olması bəlli idi. Onlar mərgümüşlü misi almaq üçün ya Cu-As tərkibli filizi əridirdilər, ya da mis və mərgümüş filizlərini birgə əridirdilər. Bu ərintilər asan axıcı, verilən formanı asan alan olurdu, həm də asan döyülürdü (hətta ərintidə As-in miqdarı 7%-dən çox olsa belə). Mis-mərgümüş ərintisinin səthi mis-qalay ərintisinin səthinə nisbətən tez qaralır və qonur nöqtələrlə örtülür (11, s.162). Soyuq halda döyüldükdə metalın möhkəmliyi daha da artır.

Cədvəldəki analiz nəticələrindən görünür ki, artıq qədim sənətkarlar tunca digər aşqarlar da əlavə etməyə başlamışlar. Belə ki, analizlər sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində “mis əsrini” “mis-mərgümüş” əsri adlandırmaq daha doğru olardı (10, s. 11).

İlk tunc dövrünə aid əşyaların hazırlandığı ərintilər əsasən 3 mərhələni əhatə edir: I mərhələdə misdən hazırlanan kiçik metal əşyalar, II mərhələdə mis-mərgümüş və az miqdarda nikel ərintisindən hazırlanan əşyalar, III mərhələdə isə daha mürəkkəb tərkibli ərintilərdən hazırlanan əşyalara rast gəlinir (8, s.13,14).

Orta tunc dövrünə aid abidələrdən aşkar olunmuş metal əşyaların spektral analizinin nəticələri artıq onu göstərir ki, əşyaların hazırlandığı ərintilərin tərkibinə mərgümüş əvəzinə qalay qatılmışdır. Qafqazda qalaydan istifadə olunması problemini ilk dəfə A.A.İessen qaldırmışdır. Onun fikrincə, kiçik Qafqazın Şimal-Şərq ətəklərində qalay yataqları mövcud olmuş və

yerli tayfalar tərəfindən istifadə olunmuşdur. Lakin, İ.R.Səlimxanov göstərmişdir ki, qalay Qafqaza Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən gətirilmişdir (12, s.12-13). Qalayın Azərbaycana gətirilməsi baha başa gəlirdi. Çünki o buraya və bütün Qafqaza Yaxın və Orta Şərqdən gətirilirdi. Ona görə də əldə olunan maddi nümunələr içərisində təmiz qalay tərkibli əşyalara nadir hallarda rast gəlinmişdir.

Misə müəyyən miqdar qalay əlavə olunduqda onun ərimə temperaturu xeyli aşağı düşür (6, s. 47). Belə ki, mis 1064-1100°C-də, qalay isə 232°C-də əriyir. Misin tərkibinə qalay qatılarsa, o, 900°C-də əriyir. Deməli, qalay misin ərimə temperaturunu 200°C-yədək aşağı salır. Tərkibində 10% və ya daha çox olan tuncdan, əsasən, bəzək əşyaları hazırlanmışdır. Belə metal qızılı rəngə çalır. Qalay 16%-ə çatdıqda tunc qırmızımtıl, qızılı-sarı, 25%-ə çatdıqda isə sarımtıl-ağ, bir qədər artıq olduqda açıq-boz, 33%-dən artıq olduqda isə ağ rəngə çalır.

Qalayın miqdarı artıq olduqda tuncun kövrəkliyi artır. Qədim sənətkarlar tuncun bu xüsusiyyəti ilə tanış idilər. Ona görə də qalayın miqdarı silah və əmək alətlərinin hazırlandığı ərintilərin tərkibinə 6%-dən çox qatılmamışdır. Tərkibində 6-10% qalay olan ərintilərdən isə daha çox bəzək əşyaları hazırlanmışdır. Çünki bu zaman tunc həm qızılı rəngə çalır, həm də üzərində bəzək işləri aparmağa imkan verir. Yalnız 4-5% qalay qarışığı olan tuncu döymək olur ki, bu da qədim metallurqlara bəlli idi. Qalayın əlavə olunması ilə ərintinin qəliblənmə xüsusiyyəti də yaxşılaşır. Görünür, ərinmiş tunc əvvəldən qızdırılmış daş və gil qəliblərə tökülürmüş (4, s.57).

Tuncun tərkibində mərgümlü qalayla əvəz olunmasının başqa bir səbəbi də mərgümlü zəhərli olması ilə əlaqədardır. Qədim metallurqlar çox güman ki, ərinti hazırlayan zaman mərgümlü buxarlarından zəhərlənmişlər. Buna görə də daha təhlükəsiz metal sayılan qalay metallurqların diqqətini cəlb etmişdir (12, s. 60). Bu dövrə aid metal əşyaların spektral analizi göstərir ki, artıq e.ə. III minilliyin II yarısında tərkibində yüksək faizli qalay olan ərintilərdən istifadə olunmağa başlanmışdır. Belə ki, mərgümlü tuncu qalaylı tunc əvəz etmişdir. Erkən tunc dövrünə aid metal əşyaların hazırlandığı ərintilərdən fərqli olaraq orta tunc dövrünə aid əşyaların hazırlandığı ərintilər daha mürəkkəb və çoxkomponentlidir.

Kür-Araz mədəniyyəti dövründən fərqli olaraq, boyalı qablar mədəniyyəti dövrünə xas metal əşyalar 7 tip qarışıqlardan hazırlanmışdır.

Artıq son tunc və ilk dəmir dövründə metalışləmə sahəsində inkişaf özünün son mərhələsinə çatmışdır. Bu dövrə aid abidələrdən arxeoloji qazıntılar zamanı zəngin maddi mədəniyyət nümunələri - əmək və məişət alətləri, silahlar, bəzək əşyaları və s. aşkar olunmuşdur.

Əşyaların analizinin nəticələrinə əsasən ərintiləri aşağıdakı tiplərə bölmək olar: mislə digər elementlərin az miqdarda qarışığı; mis-mərgümlü;

mis-qalay; mis-mərgümüş-qalay; mis-qalay-qurğuşun; mis-qurğuşun; mis-mərgümüş-sürmə; mis-sürmə; mis-sink; mis-dəmir; mis-qalay-dəmir (bax cədvəl 3).

Artıq bu dövrdə döymə, tökmə, kəsmə, yastılama, burma kimi üsullarla yanaşı, basma, qəlibləmə, möhürləmə, lehimpləmə kimi yeni üsullardan da istifadə olunmağa başlanmışdı. Əslində, Azərbaycan ərazisində qədim metallaşdırma sənəti və metallurgiya yerli zəmin əsasında inkişaf etsə də, Ön Asiya və digər qonşu ərazilərlə birbaşa bağlı olmuşdur (2, s. 8). Ən qədim zamanlardan ərazinin müxtəlif filiz yataqları ilə zəngin olması qədim metallurgiyanın inkişafına təkan vermişdir. Arpaçay sahilində - Gümüşlü, Ordubadda – Ağdərə, Culfada – Darıdağ mis, mərgümüş, sürmə, sink, gümüş və qızıl yataqları; Gədəbəy, Zəngəzur, Daşkəsən və Qaradağ ərazisində, Cənubi Azərbaycanda – Qaradağ və Təbriz yaxınlığında olan qədim filiz yataqları buna şərait yaratmışdır (2, s. 9).

Bəzək əşyalarının hazırlanmış ərintilərin müqayisəli təhlili göstərir ki, bəzi əşyalar mis-sink və daha çox komponentli ərintilərdən hazırlanmışdır. Belə ki, metallurqlar daima yeni aşqarlar axtarışında idilər. Bu, Azərbaycan və bütün Zaqafqaziyada qalay yataqlarının olmaması zərurətindən yaranmışdır. Qalay bəzək başa gəlirdi, mərgümüş isə zəhərlidir. Ona görə də zaman keçdikcə mərgümüşdən daha az miqdarda istifadə etməyə başladılar. Məlumdur ki, sink və onun ərintilərinin istehsalı yerli xammal bazasına – sink yataqlarına əsaslanmışdır. Azərbaycan ərazisi sink filizləri ilə zəngindir. (4, s.147). Arxeoloji materialların tədqiqi göstərir ki, sink metalı Qafqazda hələ b.e.ə.II minilliyin I yarısında tətbiq olunmağa başlamışdır. (4, s.38).

Sink normal şəraitdə mavi-ağ rəngli, kövrək, keçirici metaldır. Ərimə temperaturu 419, 6°C, qaynama temperaturu 906°C-dir, plastikdir, asanlıqla qəliblənir, lakin, kövrək olması onun mənfi xüsusiyyətidir. Sink təbiətdə daha çox sfalerit və smitsonit mineralları şəklində yayılmışdır. Qədimdə mis-sink ərintisini mis və sink minerallarının birgə əridilməsi yolu ilə almışlar. Bu, tərkibində 0.5%-dən çox sink və müxtəlif miqdarda digər elementlərin olduğu mis ərintisidir. Belə ərintidən bəzək əşyaları hazırlamaq və başqa məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Belə ki, sink misin mexaniki xüsusiyyətlərini (plastikliyi, möhkəmlik, korroziyaya davamlılığını) yaxşılaşdırır, ərintinin daha ucuz başa gəlməsinə səbəb olurdu. Mis-sink ərintisindən hazırlanmış materiallar daha çox Qızıl-Vəng (Naxçıvan), Dovşanlı (Yuxarı Qarabağ), Qədim Gəncə, Sarı Təpə (Qazax), Xaçbulaq (Daşkəsən), Mingəçevir, Abşeron-Mərdəkan ərazilərindən tapılmışdır. Bu əşyalar e.ə.II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəlində metallurgiyanın tədqiqi üçün böyük maraq kəsb edir (4, s. 96).

Son tunc və erkən dəmir dövrü abidələrində mərgümüşlü-qurğuşunlu, mərgümüşlü-nikelli tuncdan olan məmulatlara da təsadüf olunur. Qurğuşun

plastikliyinə görə, əsasən, tökmə bəzək əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda qurğuşun insanlar tərəfindən b.e.ə.III minillikdən istifadə olunmağa başlamışdır (9, səh.89). Qədim insanlar məmulatların hazırlanmasında nəinki təmiz qurğuşundan, həm də onun qalay və sürmə ilə birləşmə ərintisindən də istifadə etmişlər. Kimyəvi-spektral analizin nəticələrinə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, qurğuşun misə aşqar kimi əlavə olunmuş və baha olan qalayı əvəz etmək üçün istifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən də qurğuşun mis və qalaylı-mis ərintilərinə axıcılığı artırmaq üçün əlavə olunmuşdur. Bu isə məmulatlara mürəkkəb forma verməyi asanlaşdırırdı. Bu məqsədlər üçün istifadə olunan qurğuşunu əsasən qalenit mineralından alırdılar.

Qalay olmadıqda onu sürmə ilə də əvəz etmək mümkün idi. Azərbaycanın qərbində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı sürmədən hazırlanmış bəzək nümunələrinin tapılması sübut edir ki, qədim sənətkarların ixtiyarında bu metal külli miqdarda olmuşdur. Belə əşyaların kimyəvi analizinə baxdıqda görünür ki, onların əksəriyyətinin tərkibində qalay sürmə ilə əvəz olunmuşdur.

Cədvəldən görünür ki, bəzi məmulatların tərkibində dəmir də vardır. Bu isə artıq ilk dəmir dövrünün başlanması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, tunc dövrünün hər bir mərhələsinə aid qazıntı nümunələrinin miqdari-spektral analiz nəticələrinin müqayisəsi onu göstərir ki, zaman keçdikcə əşyaların hazırlanma texnologiyaları get-gedə təkmilləşmiş və ərintilər daha da çoxkomponentli tərkibə malik olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Cəlilov B.M. Azərbaycanca Qədim metallurjiya və metalışləmə. Bakı, Elm və Təhsil. 2018, 235 s.
2. Seyidov A., Nəsənova A. Naхçıvanın qədim metalı. Bakı, “Elm”, 2005, 315 s.
3. Гасанова А.М., Появление и развитие металлургии оловянистой бронзы на территории Азербайджана (XXX-XV вв. до. н. э). Баку, “Элм” 2016, 269 с.
4. Гасанова А.М. История познания и использования цинка и латуни. Баку, “Элм” 2002, 198 с.
5. Кашкай М.А., Селимханов И.Р. О химической характеристике браслетов из Мингечаурских погребений с сильно скорченным костяком // Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, т. 9, 1955, №3, с. 201-213.
6. Кашкай М.А, Селимханов И.Р. Из истории древней металлургии Кавказа. Баку ”Элм“, 1973, 223 стр.
7. Махмудов Ф.А, Мунчаев Р.М, Нариманов И. Г. “О древнейшей металлургии Кавказа”. СА. №4, Москва, 1968, с. 16-26.
8. Нариманов И.Г, Джафаров Г.Ф. О древнейшей металлургии меди на территории Азербайджана. СА, №1, М, 1990, с. 5-14.
9. Рагимова М.Н. Из истории использования свинца в древнем и средневековом Азербайджане. Баку, “Элм”, 1978, 99 с.
10. Селимханов И.Р. Древнейший металл Азербайджана. Баку, “Элм”, 1986, 15 с.
11. Селимханов И.Р. Историко-химические и аналитические исследования из медных сплавов. Изд-во АН Азербайджанской ССР, Баку 1960, 183 с.
12. Селимханов И.Р. Разгаданные секреты древней бронзы. Москва. 1970, 80 с.

Summary

Comparative analysis of alloy types in bronze products

Samida Farzalieva

Metal products found in archaeological sites of the Bronze Age differ in both production technology and composition. At the initial stage of production, some impurities were added to the alloy composition depending on the purpose of the product. More impurities were added to copper during the manufacture of jewelry, compared to the manufacture of tools and weapons. Adding more than 5 percent of impurities made the product more fragile.

In the Late Bronze Age, metallurgy developed at a rapid pace, and the resulting alloys had a multicomponent composition.

Keywords: Bronze Age, alloy, copper, arsenic, tin, chalcopyrite, enargite

Резюме

Сравнительный анализ типов сплавов из бронзовых изделий

Фарзалиева Саида

Ключевые слова: бронзовый век, сплав, медь, мышьяк, олово, халькопирит, энаргит

Металлические изделия, обнаруженные в археологических памятниках эпохи бронзы отличаются и по технологии производства, и по составом. В начальном этапе при производстве добавляли в состав сплава мало примесей, которые были связаны с назначением изделия. Так как, при изготовлении украшений медь добавляли больше примеси, а при изготовлении орудия труда и оружия меньше. Добавление больше 5-ти процентов примеси сделал изделие более хрупким.

В эпохи поздней бронзы металлургия развивалась с высокими темпами, и полученные сплавы имели многокомпонентный состав.

Ключевые слова: бронзовый век, сплав, медь, мышьяк, олово, халькопирит, энаргит

Cədvəl 1. İlk tunc dövrü metal əşyalarının miqdarı-spektral analiz nəticələri

№	Əşyanın adı	Əşyaların tərkibi %-lə											Ərinti tipi	
		Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Au	Ag	Bi	Ni	Co		Fe
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Qarmaq	əsas	0.97	0.02	0.05	1.3	0.05	0.005	0.08	0	0.24	0	0.2	Cu-Sn-As
2	Üçbucaqşəkilli met.əşya	+	0	0	-	0	0	0	0.001	0	0.003	0	çox	Fe
3	Metal xıft	az	0	0	-	0.1	0	0	0.001	0	0	0	çox	Fe
4	Sancaq	əsas	0.003	0.09	0	1.74	0.005	0.001	0.007	0	0.01	0	0.07	Cu-As
5	Halqa	əsas	1.00	0.20	0.03	0.18	0.25	0	0.1	0.008	0.01	0.008	0.03	Cu-Sn
6	Xəncər	əsas	0.02	0.3	0.3	1.1	0.006	0	0.01	0.007	0.001	0	0.2	Cu-As
7	Xəncər	əsas	3.5	0.2	0.73	0.31	0.1	0.005	0.12	0.02	0.035	0	0.2	Cu-Sn-Zn
8	Dördtilli biz	əsas	0	0	0	1.45	0	0	0.13	0	0.002	0	0.07	Cu-As
9	Sancaq	əsas	0	0	0	0.33	0	0	0.018	0	0	0	0.002	Cu-As
10	Dördtilli biz	əsas	0.03	0.01	0	1.4	0	0.008	0.06	0.001	0.01	0	0.07	Cu-As
11	Niza ucluğu	əsas	0.02	0.5	0	4.6	0.02	0	0.052	0	0.01	0	0.2	Cu-As
12	Balta	əsas	0.02	0.2	0	2.7	0.2	0	0.042	0	1.1	0	0.3	Cu-As-Ni
13	Xəncər	əsas	0.93	9.05	0.03	1.87	0	0	0.01	0.003	0.005	0.001	0.001	Cu-Sn-Pb
14	İynə	əsas	0.03	0.1	0	1.6	0.05	0	0.13	0.01	0.01	0	çox	Cu-As-Fe

Qeyd:Analiz 1-3 –Babadərviş yaşayış yeri, 4,5- I Kültepe, 6-Padartəpe, 7-Sərkartəpe, 8,9- Qaraköpəktəpe, 10-Müşərcay, 11,12-Telmankənd, 13,14- II Kültepe

Cədvəl 2. Orta tunc dövrü metal əşyalarının miqdarı-spektral analiz nəticələri

№	Əşyanın adı,	Əşyaların tərkibi %-lə														Ərinti tipi
		Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Au	Ag	Bi	Ni	Co	Fe			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
1	Niza ucu	əsas	0.5	0.3	0.01	0.5	0.05	0.2	0	0.05	0.05	0.3	0.2	Cu-Sn-As		
2	Xəncər	əsas	5.87	0.6	0	0.56	0.06	0	0.02	0.002	0.01	0.006	0.1	Cu-Sn-As-Pb		
3	Bilərzik	əsas	4.79	1	0	0.4	0.18	0	0.0014	0.002	0.015	0.008	0.01	Cu-Sn-Pb		
4	Xəncər	əsas	0.006	0.08	0	0.2	0.007	0	0.005	0.007	0.015	0.1	0.15	Cu		
5	Bıçaq	əsas	1.64	1.1	0	0.18	0.003	0	0.004	0.008	0.009	0.01	0.2	Cu-Sn-Pb		
6	Metal əşya	əsas	9.34	1.33	0	3	0.04	0	0.005	0.002	0.008	0.01	0.15	Cu-Sn-Pb-As		
7	Tiyyə hissəsi	əsas	8.5	0.55	0.01	0.5	0.03	0	0.05	0.005	0.03	0.005	0.3	Cu-Sn-Pb-As		
8	Niza ucu	əsas	0.05	0.04	0.44	0.3	0	0	0.051	0	0.004	0	2	Cu-Fe		
9	Xəncər	əsas	3.1	0.03	0	1.5	0.3	0	0.005	0	0	0.1	0.4	Cu-Sn-As		
10	Spiralşəkili asma	əsas	10	0.02	0	0.3	0.1	0	0.003	0	0.042	0.025	0.12	Cu-Sn		

Qeyd: Analiz 1-Daşarx, 2,3-Qızılburun, 4,5,6-Üzərliktepe, 7,8-Çalxanqala, 9,10- Sabir-Diza

Əşyaların tərkibi %-lə

№	Əşyanın adı,	Əşyaların tərkibi %-lə											Ərinti tipi	
		Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Au	Ag	Bi	Ni	Co		Fe
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Uşaq qolbağı	əsas	0	0.2	0.2	0.3	0.3	0	0	0.05	0	0	0.2	Cu
2	Düymə	əsas	5.2	0.2	0.2	0.1	0.1	0	0	0.1	0.02	0.1	0.12	Cu-Sn
3	Böyük qolbağ	əsas	2.2	1.9	0.3	0.2	2.8	0	0	0.2	0.02	0	0.2	Cu-Sn-Sb-Pb
4	Üzük	əsas	3.4	3	0	0.3	0	0	0.01	0.05	0.015	0.1	0.2	Cu-Sn-Pb
5	Ox ucluğu	əsas	0.1	0.1	0.06	0.3	0.15	0	0.03	0.005	0.2	0	0.04	Cu
6	Deşici alət	əsas	0.1	0.2	0	0	0.25	0	0.034	0.002	0.015	0	0.03	Cu
7	Sancaq parçası	əsas	10.2	0.09	0	0	0	0	0.005	0	0.002	0	0.13	Cu-Sn
8	Bilərzik	əsas	7.1	0.33	0.2	0.3	0.1	0	0.09	0	0.05	0.03	0.1	Cu-Sn
9	Ox ucluğu	əsas	3.15	0.42	0	0.3	0.3	0	0.04	0	0.05	0	0.1	Cu-Sn
10	İynə	əsas	0.05	1.2	0	1.78	0.2	0	0.032	0.005	0.03	0	0.15	Cu-Pb-As
11	Xəncər	əsas	0.2	1	0	4.6	0.4	0	0.05	0.004	0.03	0	0.2	Cu-Pb-As

Qeyd:1,2-Zəyəmçay, 3-Hacivəllər, 4-Naxçıvan, 5,6-Qızılburun, 7,8-Qarabağlar, 9-Laçın, 10-Xaçbulaq, 11-Vardanlı

Dəmir dövrünün sancaqları

Sevinc Hüseynova

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
sevinc-h9@mail.ru

Açar sözlər: dəmir dövrü, metalışləmə, bəzək əşyası, sancaq, tunc.

Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazisində hələ tunc dövründən başlayaraq geniş şəkildə inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də metalışləmə sənətidir. Bu sənət sahəsi Dəmir dövründə insanların həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, sənətkarlıq sahələrinin və təsərrüfat həyatının intensiv inkişafında mühüm rol oynayırdı. Bölgənin müxtəlif minerallarla (qızıl, mis, gümüş, sürmə, arsen, qurğuşun, mərgümüş, dəmir) zəngin olması burada metal istehsalına təkan vermiş, metalışləmə sənətinin inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində təsərrüfatda, məişətdə, habelə incəsənətdə işlədilən metal əşyaların tapılması metalışləmə sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını sübut edir. Tədqiqatların nəticələrinə istinad edərək qətiyyətlə söyləmək olar ki, Dəmir dövründə metalışləmə sənəti inkişaf edərək ixtisaslaşmış, mövcud tələbatı ödəməklə yanaşı tayfalararası mübadilədə də mühüm rol oynamışdır.

Naxçıvan ərazisində dəmir dövrünə aid abidələrdə aşkar edilmiş metal tapıntılara əsasən deyə bilərik ki, sənətkarlar bu dövrdə tələbata uyğun şəkildə insanların sosial, məişət və təsərrüfat həyatları ilə bağlı məmulatların istehsalında metal filizindən səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacarırdılar. Bunu istehsal zamanı müxtəlif üsullardan - döymə, tökmə, zərbətmə, lehimləmə, oyma kimi texniki üsullardan istifadə olunması da sübut edir.

Naxçıvan ərazisində tədqiq edilən dəmir dövrü abidələrindən, xüsusən də qəbir abidələrindən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri içərisində metaldan hazırlanmış bəzək əşyaları xüsusi yer tutur. Bəzək əşyalarına skletin barmaq və qol sümükləri üzərində, kəllə sümüyü və sinə sümüklərinin yanında rast gəlinir.

Bəzək əşyalarının formaları və hazırlanma texnikası o dövrdə sənətkarlığın bu sahəsinin dövrünə görə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını, xüsusilə də metalışləmə sahəsində mahir sənətkarların yetişdiyini söyləməyə əsas verir.

Bəzək əşyaları əsasən tuncdan, bəzi hallarda dəmirdən, gümüşdən, misdən, sürmədən, aqat, əqiq və başqa dağ minerallarından hazırlanırdı. Tuncdan hazırlanmış bəzək əşyaları içərisində sırğalar, üzüklər, qolbağlar, boyunbağlar, sancaqlar, düymələr xüsusi yer tutur.

Təyinatına görə bəzək əşyaları bir neçə qrupa bölünür: baş bəzəkləri, boyun bəzəkləri, sinə bəzəkləri, qol bəzəkləri, ayaq bəzəkləri, geyim bəzəkləri.

Bu məqalədə əsasən, Dəmir dövründə geniş istifadə olunan sancaqlardan bəhs olunacaqdır. Bu dövrün sancaqlarını üç qrupa bölmək olar:

1. Mili düz, başlığı dekorativ olan sancaqlar;
2. Başlığı ayrı aypara bişimli və halqaşəkilli, mərkəzə yaxın həlqəvari deşiyi olan sancaqlar;
3. Yaylı sancaqlar.

Əsas tədqiqat obyektini olan mili düz, başlığı dekorativ formada, əsasən metaldan (tuncdan) hazırlanmış sancaqlardan geyim bəzəyi kimi və saç bəzəyi kimi istifadə olunmuşdur.

Sancaqlar, başlıqları istisna olunmaqla demək olar ki, eyni formada düzəldilmişdir. Bir qayda olaraq belə sancaqlar kəsiyi dairəvi olub, uca doğru getdikcə nazildir. Onları bir - birindən fərqləndirən əlamətlər ölçüləri və başlıqlarının müxtəlif formalarda düzəldilməsidir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə “Sancaqlar qəlibdə tökülmüş və məftildən burularaq hazırlanmışdır” (1, s. 23; 2, s. 130). V.Baxşəliyevin gəldiyi nəticəyə görə zoomorf başlıqlı sancaqlar mum qəlibdə tökülmüşdür (5, s. 73). Onların hazırlanmasında lehimləmə üsulundan da istifadə edilmişdir.

Azərbaycan ərazisindəki qədim komplekslərdən - kurqan və daş qutu qəbirlərdən aşkar edilən, en kəsiyi dairəvi, ümumi oxdan uca doğru nazilən sancaqlar əsasən eyni quruluşa malik olmuşdur. Bizə məlum olan sancaqların uzunluqları 5-23 sm arası dəyişir. Bir qrup sancaqların ya başlığa yaxın hissəsində, ya da sancağın ümumi oxunun orta hissəsində deşiyi vardır. Deşik olan hissə döyülərək nisbətən yastılanmışdır. Çox güman ki, deşikdən zəncir keçirməklə sancağı bağlamaq, bərkitmək üçün istifadə olunmuşdur. Bunu, arxeoloji qazıntı zamanı sancaqların zəncirlə birlikdə tapılması da sübut edir (3, səkil LV, LXXIII), (Şəkil 1, 4; şəkil 2, 16-18). Sancaqların əksəriyyəti bəzəkli olsa da, bir qismi sadə hazırlanmışdır.

Naxçıvan ərazisində sancaqlar ən çox Muncuqlutəpə, Xalıkeşan, Mərdangölü, Dəmyələr, Kolanı, III Plovdağ, Qızılburun, Qarabağlar, Culfa nekropollarından tapılmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, sancaqlar baş hissəsinin dekorativ quruluşuna görə bir- birindən fərqlənirlər.

Zoomorf başlıqlı sancaqların başlığı keçi, öküz, qoç fiquru şəklində hazırlanmışdır (Şəkil 1, 12-13; şəkil 3, 1-2). Bu cür sancaqlar qədim insanların təsərrüfat həyatının əsas sahələrindən biri olan heyvandarlığın inkişafı ilə bağlıdır. Zoomorf başlıqlı sancaqlar Naxçıvan ərazisində Qarabağlar nekropolundan (4, Şəkil 3, 20; 5, şəkil 20, 9, 14) aşkar edilib. Onlardan biri qoç başlıqlı, digəri isə keçi başlıqlıdır. Bu sancaqlar çox ustalıqla tökmə üsulu ilə hazırlanıb. Zoomorf başlıqlı sancaqlar Xoşbulaqdan (6, şəkil XX, 8), Cəlilabaddan (6, şəkil XX, 2), Gədəbəydən də aşkar edilmişdir. Cəlila-

bad rayonundan tapılmış öküz başı formasında düzəldilmiş sancağın başlıqdan gövdəyə doğru hissəsi 1,5 sm məsafədə çəpinə çərtmə naxışla naxışlanıb, sancağın uzunluğu 18,8 sm-dir (Tarix muzeyinin arxeoloji fondu, AF 3079), (Şəkil 3, 1). Xoşbulaqdan tapılmış başlığında keçi fiquru olan sancağın başlığa yaxın hissəsində, uzunluğu 2 sm, eni 0,5 sm, qalınlığı 0,3 sm, kəsiyi düzbucaqlı olan hissəsinin mərkəzində deşiyi vardır. Deşik olan düzbucaqlı hissənin həm yuxarısı, həm də aşağısı 3 sıra cızma xətlə əhatələnib və buğum şəklindədir. Sancağın uzunluğu 15,9 sm-dir (Tarix muzeyinin arxeoloji fondu), (Şəkil 3, 2).

Sancaqların bir qisminin başlığı döyülərək lent şəklinə salınmışdır və bir tərəfə halqa formasında qatlanmışdır (Şəkil 1, 1-9, Şəkil 3, 3-5). Bu sancaqların əksəriyyəti bəzəksiz, sadə formada hazırlanmışdır. Çərtmə naxışlarla bəzədilmiş, bu tip sancaqlardan bəzilərinə başlığın halqa hissəsindən tunc məftildən halqa və ya zəncir keçirilmişdir (Şəkil 1, 4). Bu sancaqlar Culfadan (5, şəkil 20, 5), Kolanı (7, şəkil 33,12), Xalıkeşanda 1 və 7 nömrəli sərđabəldən (3, s. 7; 9, tablo V, 1; VII, 1), Mərdangöldə 10 nömrəli sərđabəldən (3, s.13, tab. LXXIII, 7) Dəmyələr nekropolunda 3 nömrəli qəbirdən (8, s. 85, şəkil 3, 10-11) və Şahtaxtı (9, tablo XXXII, şəkil 1,3,4) nekropollarından aşkar edilmişdir. Xalıkeşandan tapılmış bu tip sancaqlardan birinin uzunluğu 19,7 sm, diametri 0,5 sm-dir. Sancaq yalnız uc hissəsində daralır (Şəkil 3, 4). Bu sancaqların analoji nümunələrinə Azərbaycanın digər həmdövr abidələrində də rast gəlinir. Oxşar sancaqlar Xoşbulaqdan (10, s. 59, tab. 12, 6; tab. 13), Gədəbəydən (6, şəkil 20, 9), Xanlardan, Quşçu daş qutu qəbrindən (2, s. 131) məlumdur. Qeyd edək ki, bu tip sancaqlar Naxçıvan ərazisində, hələ erkən tunc dövrü abidələrindən məlum idi (14, s. 122, tablo XVIII, 14,18-19).

Bu tip sancaqların yuvarlaq qalın başlığı 3-5 sıra dərin kəsiklərlə əhatələnərək qabarıq buğumlar əmələ gətirir (Şəkil 2, 4 - 9; Şəkil 4, 1 - 4). “Bu sancaqların üzərində deşiyi yoxdur” (5, s. 72). Lakin Muncuqlutəpə nekropolundan əldə edilən bu tip sancaqlardan birinin başlığında birinci buğumla ikinci buğumun üzərindəki iz burada tunc məftilin olduğunu göstərir. Çox güman ki, başlığa məftil-halqa lehimlənmiş, bundan da zəncirin keçirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Üzəri oksidləşdiyi üçün tam aydın izlənməsədə sancağın başlığından aşağı hissə bir-birindən 0,6 sm məsafədə 4 sıra cızma xətlə əhatələnir. Sancağın uzunluğu 19,2 sm-dir, 5 qabarıq buğumdan ibarət olan başlıq hissənin uzunluğu 2,2 sm, diametri 0,7 sm-dir. (Şəkil 4, 1). Həmçinin, Muncuqlutəpədə 24 nömrəli qəbirdən tapılmış sancağın gövdəsindən uca doğru hissəsinə qarmaq şəklində tunc məftil lehimlənmişdir (3, şəkil LV). Bu tip sancaqlar digərlərinə nisbətən daha uzundur. Belə ki, Qızılburundan tapılmış belə sancaqlardan birinin uzunluğu 22,7 sm (şəkil 4, 2), başqa bir sancağın uzunluğu 15,1 sm-dir (Şəkil 4, 4). Başlıq hissələri 1,6-

1,8 sm uzunluğunda olub, 3 qabarıq buğumdan ibarətdir. Bu tip sancaqlar Culfadan (5, şəkil 20,1), Muncuqlutəpədən 24 və 29 sayılı sərdabələrdən (11, s. 230, şəkil 8, 1-3; 3, tablo LIX, 27), Yurdçu nekropolundan (4, şəkil 3, 27) və Şahtaxtı nekropolundan (9, tablo XXXII, 2) əldə edilmişdir. III Plovdağ nekropolunda 4 nömrəli qəbirdən aşkar edilmiş sancaqlardan birinin başlığı cızma xətlərlə naxışlanaraq buğumlar yaratmışdır, uzunluğu 14-16 sm-dir (13, s. 155, şəkil 10)

Bu tip sancaqların qalınlaşdırılmış başlığında bir sıra dərin cızıqla oyuğu vardır (Şəkil 2, 14-18; şəkil 4, 11-12). Həmin oyuqdan zəncir keçirmək üçün üstünə tunc məftil dolanmışdır. Eyni tipli başqa sancaqlarda isə dolanmış məftil halqa onun gövdə hissəsində aşkar olunsa da, fikrimizcə zamanında, istifadə olunarkən başlığında olmuş, sonradan buraya düşmüşdür. Onlardan birinin uzunluğu 11,3 sm-dir (Şəkil 4, 11). Bu tip sancaqlara Muncuqlutəpədə 13 və 24 sayılı qəbirlərdə rast gəlinmişdir. 24 nömrəli qəbirdən sancaq başlığına keçirilmiş zəncirlə birlikdə aşkar edilmişdir (3, şəkil XLII, 6-8; şəkil LV, 4-5). Muncuqlutəpədə aşkar olunmuş bu sancaqlardan birinin üzəri başlığa yaxın hissədə çərtmə maili xətlərlə naxışlanıb.

Bir qurup sancaqlar qalın yuvarlaq başlıqlı olub ümumi oxun başlıq hissəsində elipisvari deşiyi vardır (Şəkil 1, 14; şəkil 3, 10-11; şəkil 4, 7-8). Bu sancaqların kəsiyi dairəvi olsa da, deşik olan hissədə ümumi oxa nisbətən yastı və enlidir. Deşik başdan 1,5-2,2 sm məsafədə açılmışdır. Bu sancaqların uzunluğu təxminən 9-10 sm arası ölçüdədir. Bu tip sancaqlar Qızılburundan (12, tablo 9, 4), Qarabağlardan (4, s. 118, şəkil 3, 17) və Plovdağdan aşkar edilib (Şəkil 3, 10-11, şəkil 4, 7-8). Plovdağdan aşkar edilən sancaqların üzəri oksidləşib, buna baxmayaraq bir sancağın başlığının burma üsulu ilə hazırlandığını izləmək mümkündür (Şəkil 3,10). Ş.Sadiqzadə bu sancaqları "burmabaşlı sancaqlar" adlandırıb (6, tablo XX).

Diqqət çəkən sancaqlardan biri də ziqzaqşəkilli başlığı olan sancaqdır (Şəkil 1,15). Bu sancağın başlıqdan bir qədər aşağı hissəsi çərtmə naxışlarla bəzədilib. Bu sancaq Culfadan (5, şəkil 20,3) aşkar edilmişdir.

Bir qurup sancaqların başlığı muncuqla bəzədilmişdir (Şəkil 1,17). Plovdağdan aşkar edilmiş iki ədəd bu tip sancaqların digər sancaqlardan fərqli olaraq başlıq hissəsi də nazilir və həmin hissəyə muncuq keçirildikdən sonra sancağın haçalanmış tunc mili iki tərəfə qatlanır. Bu sancaqların gövdəsinin nisbətən yastılanaraq enlənmiş hissəsində elipisvari deşiyi vardır. Bu sancaqların da kəsiyi dairəvidir, uca doğru nazilir. Uzunluqları 13,1 sm və 15,7 sm-dir. Sancaqlardan birinin başlığına sarımtıl ağ rəngli, üzəri paralel cızma xətlərlə naxışlanmış (kanelyur) pasta muncuq (Şəkil 4, 6), digər sancağın başlığına isə qırmızımtıl qəhvəyi əqiq muncuq keçirilmişdir (Şəkil 4, 5). Hər iki muncuğun diametri 1,1sm-dir. Sancaqların üzəri oksidləşdiyi üçün səthində hər hansı naxışın olduğunu izləmək mümkün deyil. Culfadan

da bu tip sancaq tapılmışdır (5, s. 119, şəkil 20, 6).

Oval papaqlı silindrik başlığı olan sancaqların başlıq hissəsi 3 cərgə çərtmə xətlərlə naxışlanmışdır (Şək 1,16). Bu sancaq tipi Qızılburundan (5, şəkil 20, 4) aşkar edilmişdir.

Yuxarı hissəsi düz, silindirik formalı sancaqların başlığı yuxarı və aşağıdan dərin dairəvi cızma xətlərlə əhatələnib, onların arası isə 4 sırada maili çərtmələrlə naxışlanıb. Bu tip sancaqların uzunluğu 6,3-15,6 sm, başlıq hissəsinin uzunluğu 2 sm-dir. Bu sancaqlar Qızılburundan əldə edilmişdir (Şəkil 3, 6; şəkil 4, 9-10).

Muncuqlutəpə nekropolunda 6 nömrəli sərdabədən aşkar edilmiş 3 ədəd tunc sancağın baş hissəsi yuvarlaq olub, ondan aşağı hissə 3 sıra dərin kəsiklə əhatələnərək qabarıq buğum yaratmış, ondan aşağı hissə isə yolka ornamenti ilə bəzədilmişdir (3, s. 21, tablo XXIII), (Şəkil 2, 1-2).

Başlığının mürəkkəb quruluşu ilə fərqlənən sancaqlar uzunluqlarına görə digər sancaqlara nisbətən kiçikdirlər (Şəkil 2, 11-13; şəkil 1, 10). Bu tip sancaqların başlıqları 4-6 hissədən ibarətdir. Belə sancaqlardan birinin qalmış uzunluğu 2,3 sm-dir. Uc hissəsi sınıb. Sancağın dairəvi mili genişlənərək enli və yastı formaya keçir, sonra isə silindrik və şar formalı hissələr bir-birini ardıcıl formada təkrarlayaraq sonda göbələkvari başlıqla tamamlanır. Enli və yastı hissənin üzərində dairəvi deşiyi var. Silindrik hissənin üzəri iki paralel dairəvi xətlə əhatələnib (Şəkil 3, 9). Diametri 0,9 sm olan göbələkvari başlığın üzərinə mərkəzdən kənarlara doğru günəş şüalarını simvolizə edən xətlər çəkilib. Mürəkkəb quruluşu malik başlığı olan sancaqlardan birinin salamat qalmış uzunluğu 5,1 sm-dir. Bu sancağın başlığı 5 silindirik hissədən ibarətdir. Birinci və üçüncü hissə nisbətən qalındır, bu sancağın da başlığının üzəri saçan günəş şüaları formasında naxışlanıb (Şəkil 3, 8). Mürəkkəb başlığı olan bütöv sancağın uzunluğu 5,9 sm-dir. Sancağın başlığı bir-birini ardıcıl təkrarlayan 4 silindrik və 1 sar formalı hissələrdən ibarətdir. Şar formalı hissə mərkəzdədir, diametri digərlərinə nisbətən böyükdür (0,9 sm) və bir tərəfində qarşı qarşıya aypara formalı qabarıq naxışları vardır. (Şəkil 3,7). Bu sancaqlar Muncuqlutəpə nekropolundan (3, şəkil XXVII) aşkar edilmişdir. Qarabağlar nekropolundan da buna oxşar sancaq tapılmışdır (5, şəkil 20, 11).

Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan abidələrdən aşkar olunan sancaqlar əsasən tuncdan hazırlanmışdır. Sancaqların tuncdan hazırlanmasının əsas səbəbi tuncun sarı-qırmızı rəngdə olması və dəmirə nisbətən gec paslanması olmuşdur. Lakin, Muncuqlutəpədə 4 nömrəli sərdabədə dəmirdən hazırlanmış dairəvi başlıqlı sancağa da rast gəlinmişdir (3, s. 18, tablo XIII, şəkil 17).

Beləliklə, Dəmir dövrünün sancaqları həm formasına, həm də təyinatına görə müxtəlif olmuş, ustanın estetik zövqündən asılı olaraq müxtəlif dekorativ başlıqlarla təmin olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İradə Avşarova, Xocalı-Gədəbəy tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə.XIV-VIII əsrlər), Bakı 2007, 190 s.
2. Vəxtiyar Cəlilov, Azərbaycan qədim metallurjiya və metalışləmə, Bakı 2018, 236 s.
3. Г. Асланов, Б. Ибрагимов, С. Кашкай, Древние некрополи Хараба-Гилана, Баку 2002. 138 с.
4. Abbas Seyidov, Əzizəxanım Həsənova, Naxçıvanın qədim metalı, Bakı 2005, 314 s.
5. Вели Бахшалиев, Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани, Баку 2005, 119 с.
6. Şərqiyuə Sadiqzadə, Qədim Azərbaycan bəzəkləri, Bakı 1971, 79 s.
7. Vəli Baxşəliyev, Naxçıvanın erkən dəmir dövrü mədəniyyəti, Bakı-Elm 2002, 125 s.
8. V.B.Baxşəliyev, Dəmyələr nekropolu erkən dəmir dövrünün yeni abidəsidir. AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri, 2006, N 4, s. 84-92
9. Гахраман Агаев, Шахтагы в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва 2002, 200 с.
10. Г. П. Кесаманлы, Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района, Баку 1999, 179 с.
11. Г. Асланов, С. Кашкай, Погребения некрополя Мунджуглу-тере. Советская Археология 1991, N 3, с. 221-233
12. Qüdrət İsmayilzadə, Vəhlul İbrahimli, Qızılburun nekropolu, Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 119 s.
13. B.İ.İbrahimli, Hacı Q.İ.Qədirzadə, Q.Ə.Əliyev, T.F.Xəlilov, L.N.Əhmədova, Azərbaycan qədim tarixi tədqiqatlar. 2013-2014. Üçüncü Plovdağ nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntılar, Bakı 2015, s.153-160
14. О.А.Абибуллаев, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, «Элм» Баку-1982, 320 с.

Summary

Early Iron Age Pins

Sevinj Huseynova

In the Early Iron Age, dramatic changes occurred in ancient societies; primitive society collapsed, a new economic system was established, new states and new nations formed. Also, there were significant changes in the household lives of people.

The widespread use of iron in everyday life, in the household and in handicraft gave impetus to the development of society in all aspects of life.

During this time handicraft and jewelry were rapidly developing. Various types of jewelry were made, among them pins of various shapes and purposes occupied a special place. In particular, pins with different beads on the head attract attention.

The article considers all types of pins of the Early Iron Age, and on the basis of comparative analysis, the opinion is expressed that most of them were made by local craftsmen. The abundance of mineral resources contributed to the local production of metal products.

Keywords: Early Iron Age, metalworking, jewelry, pin, bronze.

Резюме

Булавки эпохи раннего железа

Севиндж Гусейнова

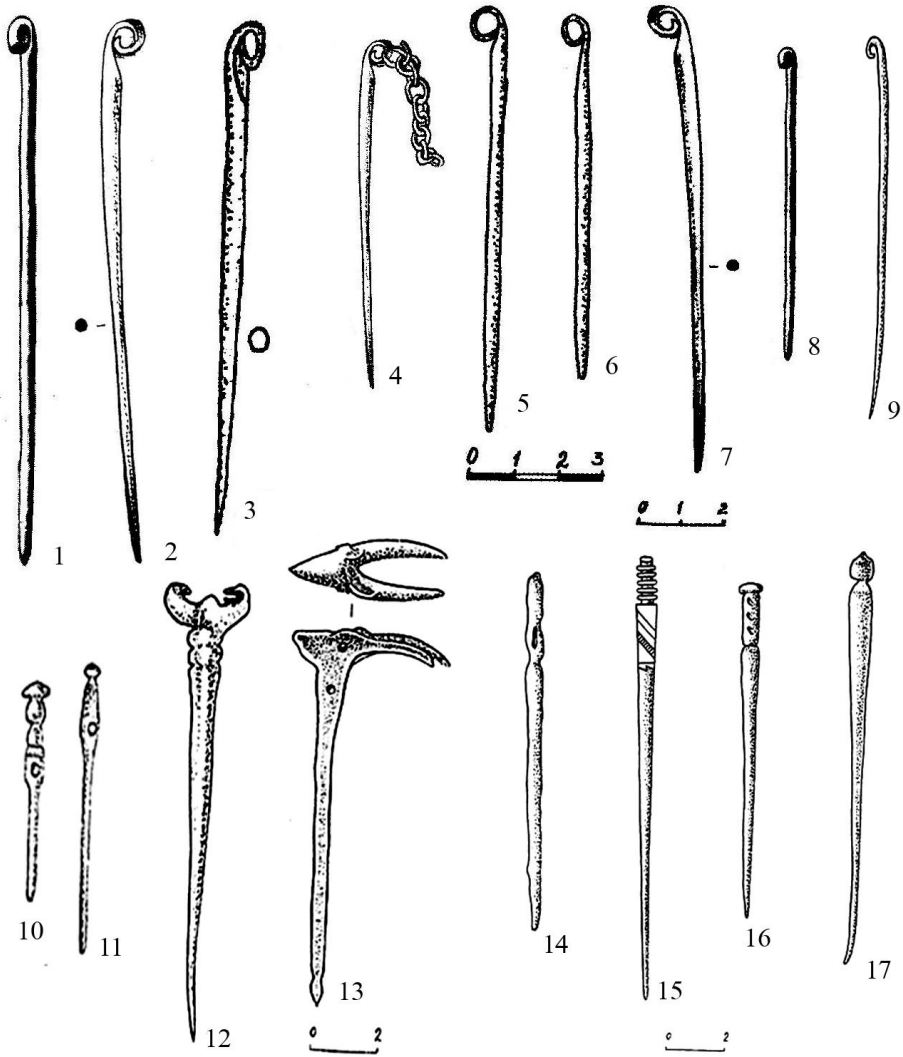
В эпохе Раннего Железа произошли кардинальные изменения в древних обществах. Первобытное общество разрушалось, утвердился новый хозяйственный уклад, образовались новые государства, формировались новые народы. И произошли существенные изменения в хозяйственной жизни людей.

Широкое использование железа в быту, в хозяйстве и в ремесленничестве дал сильный толчок развитию общества во всех сферах жизни.

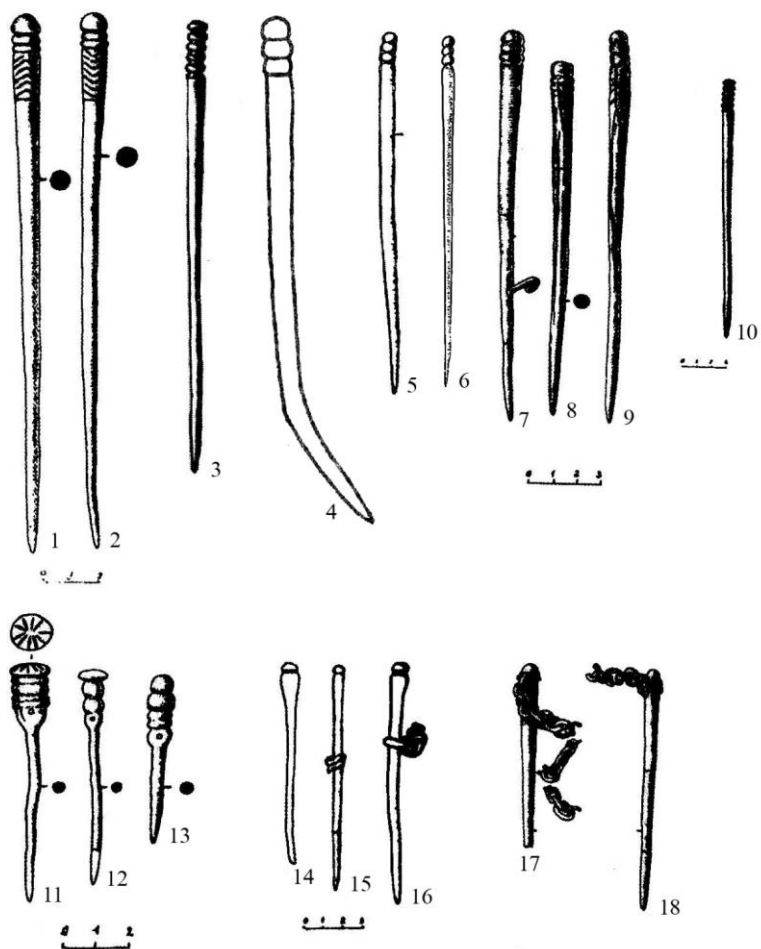
В это время получило бурное развитие ремесленничество и ювелирное дело. Производились разные виды украшения, среди них занимало особое место, разные по форме и назначению булавки. Привлекают внимание булавки с разными бусами на головке.

В статье рассматриваются все типы булавок эпохи раннего железа, и на основе сравнительного анализа высказывается мнение о том, что большинство из них производились местными мастерами. Обилие минеральных ресурсов способствовали местному производству металлических изделий.

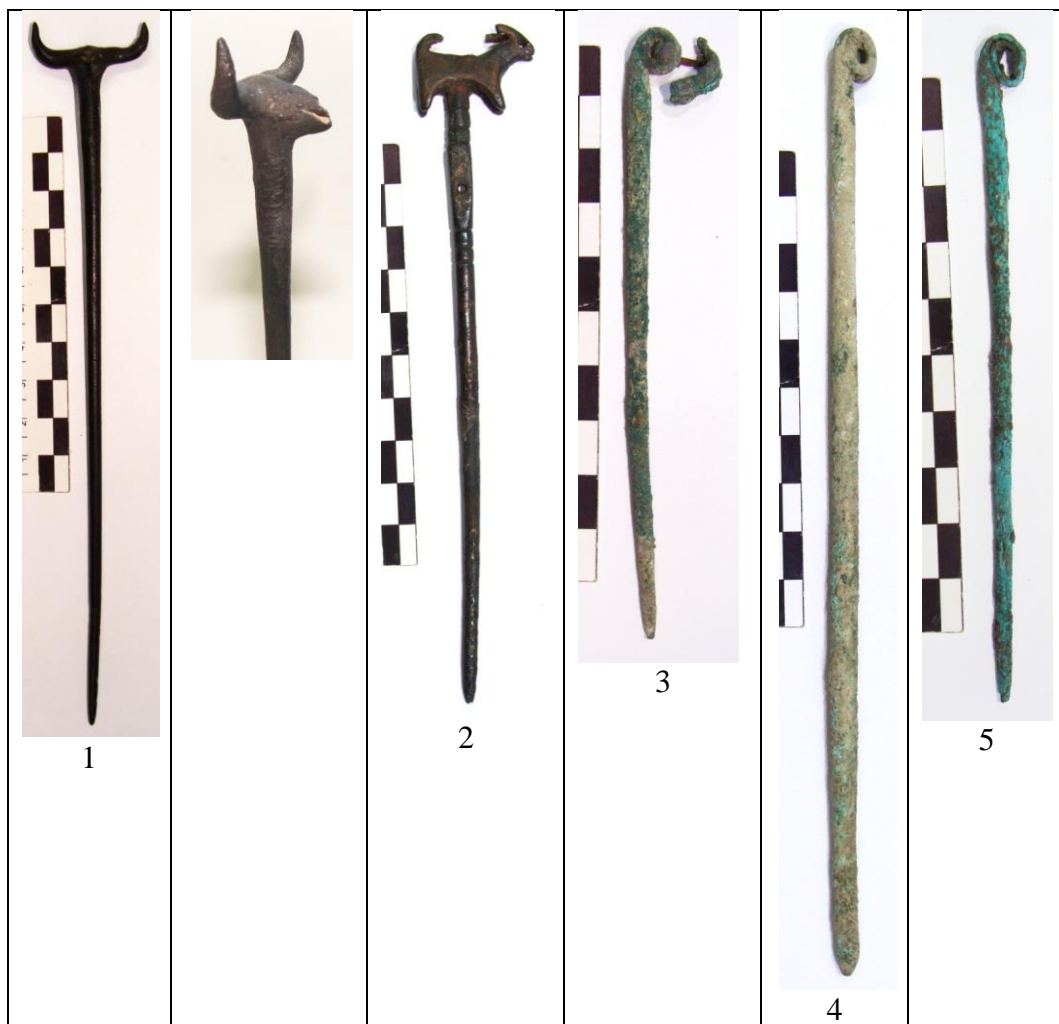
Ключевые слова: Эпоха Раннего Железа, металлообработка, украшения, булавка, бронза.

Şəkil 1. 1-2, 7-8 – Xalıkeşan; 3 – Kolanı; 4 – Mərdəngöl; 5-6 - Dəmyələr;
9,15,17 – Culfa; 10, 12-13 - Qarabağlar; 11,14,16 - Qızılburun

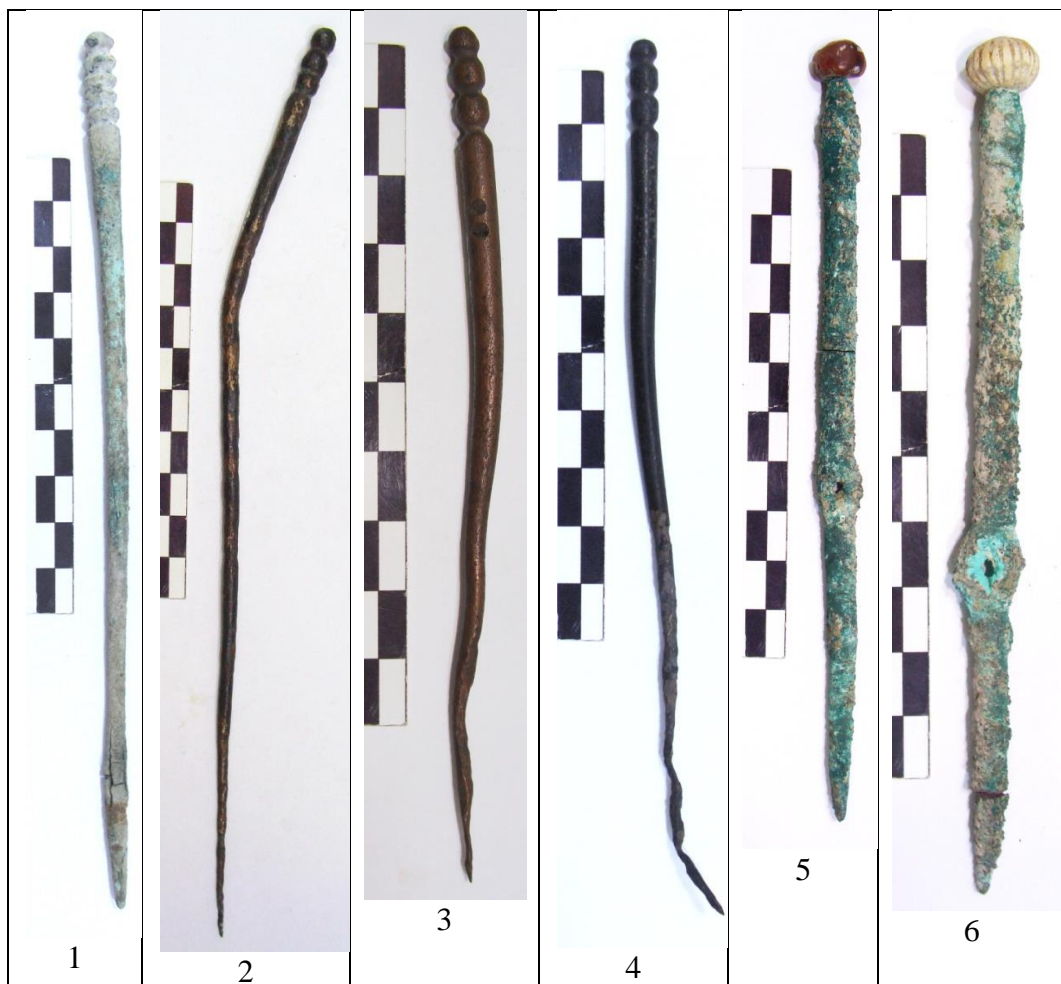

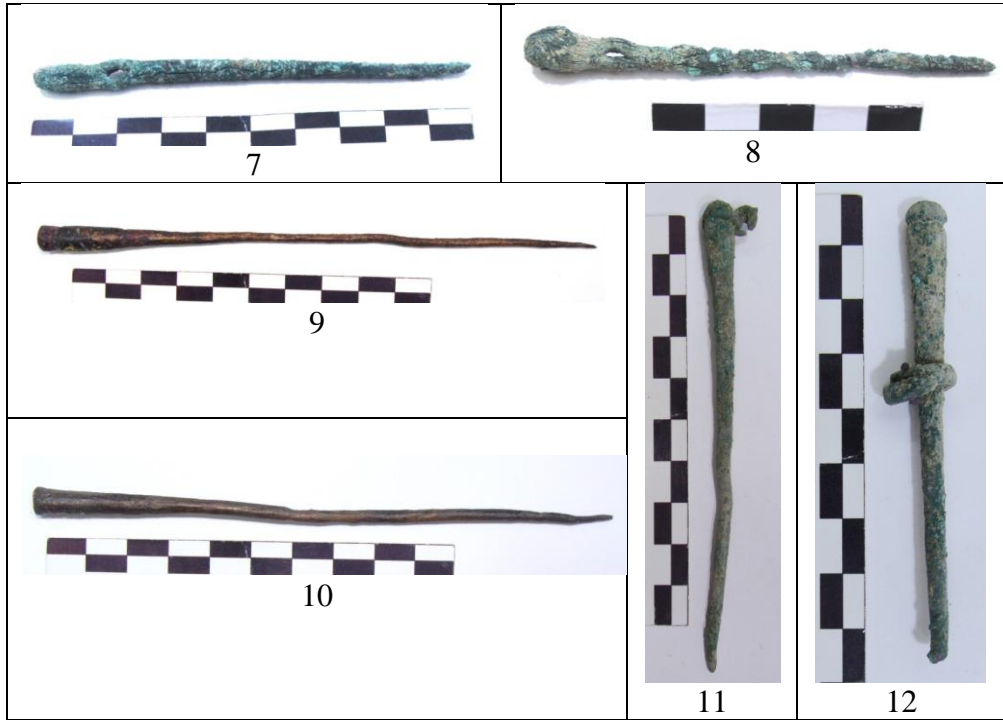
Şəkil 2. 1-2,5, 7-18 Muncuqlutəpə; 3 – Xalıkeşan; 4 – Yurdçu; 6 - Culfa

Şəkil 3. 1 – Cəlilabad; 2 , 5 – Xoşbulaq; 3 , 7-9 – Muncuqlutəpə, 4 – Xalikeşan, 6- Qızılvəng; 10-11 Plovdağ

Şəkil 4. 1, 11-12 – Muncuqlutəpə; 2-4 Qızılvəng; 5-8 Plovdağ; 9-10 Qızılvəng

Azərbaycanın Antik dövr metal əşyalarının tarixi-analitik tədqiqi

Nəsibə Mustafayeva

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
nasibamustafayeva@gmail.com

Açar sözlər: Antik dövr, asma, qolbaq, möhür üzük, döymə, tökmə.

Metallurgianın yaranması və inkişafı qədim tayfaların iqtisadi-mədəni həyatının formalaşmasında və tərəqqisində böyük rol oynamışdı. Bütün bu inkişaf prosesləri arxeoloji qazıntılardan tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi zamanı bir daha özünü təsdiqləyir.

Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş metal məmulatlarının analitik tədqiqi metallurgianın inkişaf mərhələlərini izləməyə imkan verir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən metaldan hazırlanmış əmək alətləri, bəzək əşyaları, silahlar, at əsləhələri, fiqurlar və. s tədqiq edilən dövrdə metalın cəmiyyətin inkişafındakı əhəmiyyətli rolunu bir daha göstərir. Tədqiq edilən dövrə aid arxeoloji qazıntılar əsasən 1920-ci illərdən sonra başlanmışdı.

Azərbaycan ərazisində indiyədək Antik dövr abidələrindən xeyli sayda zoomorf tunc fiqurlar aşkar edilmişdir. Bildiyimiz kimi, fiqurların tarixi çox qədim olub, öz dövrünün təkcə maddi deyil, eyni zamanda, mənəvi həyatını özündə əks etdirir. Bunlara öküz, maral, şir, at və atlı fiqurları aiddir. Mingəçevirdə, Şəmkirdə, İsmayılıda, Şamaxıda, Qəbələdə, Qazaxda, Tovuzda və bir çox rayonlarda aparılmış arxeoloji qazıntılarda metal fiqurlar əldə olunmuşdur. Bu fiqurlar ayrı-ayrı ərazilərdən tapılsa da, bir-birinə oxşar cəhətləri vardır. Belə ki, Nərgizavadan və Mollaisaqlıdan tapılmış at fiqurunun oxşarı Ağsu rayonunun Nuran kəndindən də tapılmışdır [14, s.37-48]. Mingəçevirin küp qəbirlərindən tapılmış maral fiquru da Nərgizava və Mollaisaqlı fiqurlarıyla oxşarlıq təşkil edir [4, s109]. Bu baxımdan, Lənkəran rayonu Boratikə kəndi ərazisindən təsadüfən tapılmış e.ə. I əsrə aid edilən tunc şir fiquru maraqlıdır. Bu fiqur spektral analiz edilməsi üçün S.Aşurbəyli tərəfindən Arxeoloji-texnologiya sektoruna təqdim edilmişdir. Fiqur yaxşı qaldığından analiz üçün nümunə metal tozundan götürülmüşdür. Spektral analiz nəticələrinə nəzər yetirdikdə görürük ki, (cədvəl 2, analiz 1) şir fiqurlarının tərkibi əsasən mis, qalay (28%), qurğuşun (22%), sink (çox) və dəmirdən (0,65%) ibarətdir. Maraqlıdır ki, əsas cəhətlərdən biri sinkin digər metallara nisbətən daha çox olmasıdır. Sink birləşmələri haqqında ən

qədim məlumat e.ə. III minilliyə - şumerlərə aiddir. Azərbaycanda isə sink filizləri dərinədə yerləşdiyi üçün onlarla tanışlıq və istifadə yalnız e.ə. II minilliyin ikinci yarısında başlamışdır. Azərbaycan ərazisində zəngin sink yataqları Balakən-Qax zonasında, Yuxarı Qarabağ, Gədəbəy bölgələrində və Naxçıvanda yerləşir. [11, s238-240]. Naxçıvan MR-da 11 ədəd qurğuşun-sink filiz yataqları mövcuddur: Danzik, Sədərək, Qovurmadərə, Mizrik, Nəsirvaz, Şəkərdərə, Kələki, Paradaş, Abilqasımdərə, Başkənd, Ortakənd yataqları [10, s.168]. Mis-sink ərintisinin qızıla bənzər qəşəng xarici görkəmi olduğuna görə ondan ilk vaxtlarda əsasən bəzək əşyaları hazırlanmışdır. Elə bu səbəbdən də şir fiqurunun estetik baxımdan göz oxşayan olması üçün tərkibinə sink ərintisini digərlərinə nisbətən daha çox qatılmışdı.

Quba rayonu Xucbala kəndi ərazisində 1960-cı ildə arxeoloji qazıntılardan tapılmış e.ə. I əsrə aid edilən metal əşyalardan 6 ədədi analiz olunmaq üçün Arxeoloji-texnologiya sektoruna təqdim edilmişdir. Bunlardan 2 ədədi asma (26qr, 21qr, 2 ədədi şəbəkəli muncuq 10qr, 12,5qr), 1 ədəd boyun bəzəyi (27qr), 1 ədəd isə 2 hissədən ibarət metal qırığıdır (23qr) (cədvəl 2). Cədvələ nəzər yetirdikdə görünür ki, asmaların tərkibi eyni olub qurğuşunlu-qalaylı tuncdan hazırlanıb. Asmaların tərkibində qalayın faizi 1,55%-2,1%, qurğuşunun faizi 2,7%-2,35%-dir. Şəbəkəli muncuqların tərkibi də qalaylı qurğuşunlu tuncdan hazırlanıb. Belə ki, muncuqların tərkibində qalay 5,8%-0,95%, qurğuşun isə 4,4%-1,85% təşkil edir. Cədvəl:2-də №:5 analizin nəticələrinə nəzər yetirdikdə görürük ki, boyun bəzəyinin tərkibi, çoxkomponentli olub, qalaylı-qurğuşunlu və sinkli tuncdan hazırlanmışdı. Belə ki, qurğuşun 3%, qalay 0,7%; sink isə 20,5% təşkil edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sink ərintisi tunc bəzək əşyalarına qızıla bənzər xarici görkəm verdiyi üçün sənətkarlar tərəfindən istifadə edilmişdir. Belə ki, bu boyun bəzək əşyasının hazırlandığı tuncun tərkibində qalay 0,7%, qurğuşun 3,0%, sink isə 20,5% təşkil edir.

İki metal fraqmentin tərkibi isə tam fərqli olub sinkli-nikelli tuncdan ibarətdir. Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, nikel 0,5%, sink isə 2% faizə yaxındır. Çox güman ki, bu metal qırıqları da hər hansı bəzək əşyasının bir hissəsidir.

Mis-sink ərintili əşyaların meydana çıxması, Azərbaycanda və o cümlədən Qafqazda, hətta Rusiya və İranda qalay yataqlarının mövcud olmasından irəli gəlmişdir. Qədim zamanlardan Azərbaycan metallurqları yerli xammal mənbələri arasında qalayı əvəz edə bilən filizlər axtarmışlar və e.ə. II minilliyin ikinci yarısında artıq sink filizləri aşkar olunmuş və qalayı sinklə əvəz etməyə başlamışlar [10, s.168].

1964-cü ildə C.A.Xəlilov tərəfindən Şamaxı rayonu Xınıslı kəndi ərazisində qəbr abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. III-II əsrlərə aid edilən xeyli sayda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmiş-

dir. Bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin arasında metal əşyalarının da özü-nəməxsus yeri var. Belə ki, 29№-li küp qəbirdən 1 ədəd asma, (39qr), 36№-li torpaq qəbirdən 1 ədəd asma (36qr), 39№-li torpaq qəbirdən 1 ədəd qolbaq (39qr), 40№-li torpaq qəbirdən 1 ədəd asma (46qr), 44№-li küp qəbirdən 1 ədəd qolbaq (18qr), 46№-li torpaq qəbirdən naməlum metal əşya (23qr), 47№-li torpaq qəbirdən isə 4 ədəd qolbaq (62qr, 53qr, 79qr, 32qr), 1 ədəd tunc muncuq (13qr) və 1 ədəd spiralvari bəzək əşyası (9qr) aşkar edilmişdir. Digər bir küp qəbirdən isə tunc muncuq (14qr) tapılmışdır. Bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin hər biri spektral analiz olunmaq üçün Arxeoloji-texnologiya sektoruna təqdim edilmişdir. Bu analizlərin nəticələrini nəzərdən keçirdikdə görünür ki, əşyaların heç birinin tərkibində sink ərintisi yoxdur. Bu tunc məmulatlarının 8 ədədi qalaylı-qurğuşunlu tuncdan, 4 ədədi qalaylı-tuncdan, 1 ədədi isə qalaylı-qurğuşunlu və mərgümüşlü tuncdan hazırlanmışdır. Bildiyimiz kimi, mərgümüşlü sürmə filiz yataqları Naxçıvan M.R-da Culfa rayonu ərazisində yerləşir. Geoloji ədəbiyyatlarda bu yataq Culfa və ya Darıdağ sürmə-mərgümüş yatağı adlanır [7, s. 9]. Burada eyni zamanda Salvartin, Ortakənd, Başkənd və Paradaş mərgümüş yataqları da mövcuddur [12, s.330-331].

1964-cü ildə F.L.Osmanovun İsmayılı rayonu, Sultankənd ərazisində apardığı arxeoloji qazıntılar nəticəsində e.ə. I əsr və eramızın I əsrinə aid edilən 2 ədəd tunc qolbaq (50qr, 85,5qr) 1 ədəd tunc çubuq (22.5qr), 1 ədəd tunc muncuq (1qr), 2 ədəd isə (17qr, 1,5qr) tunc bəzək əşyası tapılmışdır. Bu maddi-mədəniyyət nümunələri spektral analiz olunması üçün Arxeoloji-texnologiya sektoruna təqdim edilmişdir. Əşyaların vəziyyəti qənaətbəxş olduğundan analiz üçün nümunə metal tozundan götürülmüşdür. Cədvələ nəzər yetirdikdə görünür ki, əşyaların 3 ədədi (qolbaqlar və tunc çubuq) qalaylı-qurğuşunlu tuncdan, 3 ədədi isə (2 ədəd bəzək əşyası və tunc muncuq) qalaylı tuncdan hazırlanmışdır. Spektral analizin nəticələrinə nəzər saldıqda, Sultankənddən tapılmış 2 ədəd qolbağın tərkibindəki qurğuşunun miqdarı (3%, 3,4%) olduğunu görürük. Bu qolbaqların tərkibi Nərgizavadan tapılmış qolbağın tərkibi ilə oxşardır. Belə ki, Nərgizavadan tapılmış qolbağın tərkibində 0,5% qurğuşun mövcuddur [8, s.13].

Qeyd edək ki, antik dövrün nadir tapıntılarından olan Nüydi dəbilqəsinin tərkibində də 1,6% qurğuşun vardır (Cədvəl:1).

Cədvəl:1

Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe	Mo	P
əsas	6.0	1.6	-	0.45	0.2	0.15	0	0.005	0.2	0.03	0.06	0	0

Spektral analizlərin nəticələrini müqayisə etdikdə, ümumi tərkib etibarlı ilə kəskin fərq nəzərə çarpmır. Mövcud cüzi fərq isə, əşyanın daşdığı funksiya ilə əlaqədar olaraq dəyişilmişdir [5,s. 75]. Eyni coğrafi arealda üç

abidədən eyni tərkibli əşyanın tapılması, qurğuşunun yerli metalışləmə sənətində geniş istifadə edildiyini göstərir. Qurğuşunun məlum məhəlli yatağının Dağlıq Qarabağda Mehmanada olması, bu bölgəyə məhz oradan gətirildiyini ehtimal edir [2 s.143].

Mingəçevir ərazisində, Kürün sağ sahilindən e.ə. I əsrin I yarısına aid edilən təsadüfi tapılmış 2 ədəd küp qəbrin arxeoloji materialları da bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Bu küp qəbirdən 1 cüt gümüş sırğa (27,3qr), 1 ədəd dəmir möhür üzük (15,5qr), 1 ədəd şüşə qaşlı tunc üzük (7,3qr), 1 ədəd şüşə qaşlı gümüş üzük (7qr) aşkar edilmişdir. Bu maddi mədəniyyət nümunələri spektral analiz edilməsi üçün T.İ.Qolubkina tərəfindən Arxeoloji-texnologiya sektoruna təqdim edilmişdir. Analizin nəticələrinə görə sırğaların tərkibi əsasən gümüşdən ibarətdir. Dəmir möhür üzüyün tərkibinə baxdıqda görürük ki, əsasən dəmirdən ibarət olsada, az miqdarda mis, gümüş və qalay (0,02%) da mövcuddur. Şüşə qaşlı tunc üzüyün tərkibi isə daha maraqlıdır. Əsasən gümüşdən, qalaydan və qurğuşundan ibarət olan üzüyün tərkibində mis demək olar ki, çox cüzi aşkar edilmişdir. Şüşə qaşlı gümüş üzüyün tərkibi çoxkomponentli olub, gümüş, qalay, qurğuşun, mərgümüş, sürmə və dəmir qarışığından hazırlandığı müəyyən edilmişdir. Bu üzüyün tərkibində də mis demək olar ki, cüzi miqdardadır. (Cədvəl 2)

Qəbələ rayonu ərazisində C.M.Qaziyev tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 3 ədəd gümüş sikkə (16,5qr, 3,3qr, 3qr) tapılmışdır. Bunlardan iki ədədi (16,5 qr, 3qr) e.ə. III əsrə, bir ədədi isə (3,3qr) e.ə. I əsrə aid edilir. Bu sikkələr spektral analiz edilmək üçün Arxeoloji-texnologiya sektoruna təqdim edilmişdir. Spektral analizin nəticələrinə görə sikkələrin hər biri qurğuşun-gümüş qarışığından hazırlandığı müəyyən edilmişdir. Belə ki, qurğuşunun miqdarı hər 3 sikkədə 1% təşkil edilir. (Cədvəl 2)

Qəbələ rayonunda C.M.Qaziyev tərəfindən 1967-cı ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 1 metr dərinlikdən 1 ədəd, 1,5-1,8 metr dərinlikdən 2 ədəd, kirəmit qatından 1 ədəd, 2 metr dərinlikdən 1 ədəd şlaq parçaları tapılmışdır. Bu şlaq parçalarının spektral analizinin nəticələrinə nəzər yetirdikdə görünür ki, 4 ədədinin tərkibində manqanın aşkarlanmasına baxmayaraq əsasən mis-dəmir tərkibliyədir. Lakin 2 metr dərinlikdən tapılmış şlaqın tərkibində isə misin azacıq izləri görünür, əsas tərkibi isə dəmirdir. Güman etmək olar ki, bura metal əritmək üçün ocaq yeri olmuşdur.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Arxeoloji-texnologiya sektorunda Nərgizava tunc məmulatlarının 15 ədədinin-qolbaqlar, üzüklər, diskvari asmalar, toqqa, atlı fiquru, bitişik atbaşları, antropomorf bəzək, zıncırov və təyinatı məlum olmayan əşya hissəsinin miqdarı spektral analizi aparılmışdır. Təqim edilmiş əşyaların hər birinin üzəri yüngül patina ilə örtülməsinə baxmayaraq metal çox yaxşı qalmışdır. Spektral analiz üçün metal oksidi tozu və metal yonqarları götürülmüşdür [2, s.141] Analizin

nəticələrindən görüldüyü kimi, bütün tunc məmulatlarının əsasını mis təşkil edir. Həmin əşyalar bu əsasa yüksək miqdarda qalay qatıldığı üçün qalaylı tuncdan hazırlanmışdır. Lakin iki əşya istisna təşkil edir; belə ki, onların tərkibində qalay ilə yanaşı, ayrı-ayrılıqda 1,2% və 1,7% sürmə də müşahidə olunur [2, s.141].

Nərgizava tunc əşyalarının tərkibində qalay 1,31-10,8% miqdarındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, qalay Cənub-Qərbi Asiya ölkələrindən Qafqaza gətirilərək istifadə olduğu üçün bahalı olmuş, bəzi hallarda ona alternativ aşqarlar axtarılmışdır. Belə aşqarlardan qurğuşun, sürmə, sink filizlərinin Azərbaycanda bəlli yataqları məlum olduğundan ustalar onlardan da istifadə etmişdilər [2, s.141].

Mis, qalay və qurğuşundan hazırlanmış qolbaq hissəsinin tərkibində dördüncü metal-sürmə də müşahidə olunur (1,2%). Mis-sürmə ərintisindən hazırlandığı aydın görünən ikinci əşyanı isə təyin etmək mümkün olmasa da, onun nazik məftildən düzəldilmiş üzük olduğu ehtimal olunur (53№-li analiz). Ərazi yaxınlığı və sürməsinin tərkib uyğunluğu Nərgizavanın sürmə qarışıqlı tunc əşyalarının Laçın və ya Kəlbəcər yataqlarının filizindən istifadə edilməklə hazırlandığını güman etmək olar [2, s.143]).

Qədim metal əşyaların sırasında qurğuşunlu-qalaylı tunc ərintilərə çox rast gəlmək olur. Bu mərhələ metal tarixində “Qalay mərhələsi” adlanır və e.ə. II-minillikdən başlayır. Azərbaycan ərazisində bu tip ərintilərdən əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları və müxtəlif təyinatlı əşyalara rast gəlmək olur. Beləki, qurğuşun silahların tərkibində 2%-ə qədər, bəzək əşyalarının tərkibində isə 20%-ə qədər rast gəlmək olur. Görüldüyü kimi, qurğuşun ərintisi bəzək əşyalarında daha yüksək faizə, silahların tərkibində daha az faizlə istifadə edilmişdir. Bu da qurğuşunun, axıcılıq xüsusiyyətinə malik olduğu üçün mürəkkəb formalı əşyaların qəlibdə forma verilməsini asanlaşdırır [15, s.63-65] Cədvəl:2-yə nəzər saldıqda, görürük ki, ərintilərin tərkibində qurğuşunun miqdarı 1%-3,4% arasında qalayın miqdarı isə, 1,55%-27% arasında dəyişir.

Qalay yataqlarının Azərbaycan ərazisində mövcud olmaması sənətkarların tunc emalında bu metaldan qənaətlə istifadə etmələrinə gətirib çıxarır. Məmulatların tərkibində qalayın azlığını bu səbəbdən izah etmək olar. Yerli metal ustalarının böyük əksəriyyəti qalayı qurğuşun, sink və sürmə ilə əvəz etmişlər(9, s.31).

Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılardan tapılmış qədim tunc məmulatları antik dövr sənətkarlarının metalın, eyni zamanda tuncun ərimə xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olduqlarını bir daha təsdiqləyir. Araşdırılan müxtəlif təyinatlı məmulatların böyük bacarıqla və zövqlə hazırlanması, metal işləmənin yüksək səviyyəyə çatdığını göstərir. Ümumiyyətlə, tunc əşyaların hazırlanma texnikasına gəldikdə isə, onların çoxu daş qəliblərə tökül-

rək hazırlanmışdı. Daş qəliblərdə əsasən silahlar, əmək alətləri və bəzək əşyalarının iri nümunələri düzəldilirdi. Bu məmulatlar qəlibdən çıxarıldıqdan sonra əlavə olaraq döymə üsulu ilə təkmilləşdirilirdi [3, s.147]. Tunc məmulatlarının tədqiqindən o da aydın olur ki, metalışləmədə əritmə və tökmə ilə yanaşı, digər üsullardan-döymə, kəsmə, sıxma, burma, əymə, cilalama, lehimləmə və zərbətmədən də istifadə olunmuşdur [6, s.8]. Kiçik həcmli məmulatlar isə mum qəliblər vasitəsi ilə hazırlanmışdır. Məsələn: şəbəkəli xəncər başlıqları, şəbəkəli asmalar, sırgılar və s bu üsulla hazırlanmışdır.

Dəmirin kəşfi və qravürə üsulunun yaranması Azərbaycanın İlk Dəmir dövrü metalışləmə sənətində və incəsənətində yeni təkamül mərhələsi açmışdır [13, s.25]. Metalın bu üsulla naxışlanmasına cızma üsulu da demək olar. Metalın üzərinə nöqtələrlə təsvirin yerləri qeyd olunur və sonra işarələnmiş yerlər cızılır.

Metal emalının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, kiçik metaləritmə ocaqları artıq öz əhəmiyyətini itirir və yerini iri metaləritmə mərkəzlərinə veriridlər. Bununla əlaqədar fikirləşmək olar ki, Azərbaycanda metallurjiya filizçixarma və metal istehsalı sahələrinə şaxələnmiş, dağ-mədən işi müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir [1, s.141]

Tədqiqatlar zamanı spektral analizlərin nəticələrini nəzərdən keçirdikdə görünür ki, antik dövrə aid metaldan hazırlanmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir qismi yerli xammaldan hazırlanmış olsa da, iqtisadi yollarla qonşu dövlətlərdən də gətirilmiş məmulatlara rast gəlmək olur. Bu da onu göstərir ki, antik dövrdə qonşu dövlətlərlə ticari və iqtisadi əlaqələr yüksək səviyyədə olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisinin özünəməxsus təbii iqlim şəraiti və yerli mis-polimetal xammal bazalarının olması, qədim metalışləmə sənətkarlığının yüksək inkişaf mərhələsinə çataraq əsas sənətkarlıq növlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur [1, s.144].

Cədvəl:2 Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş antik dövrə aid metal əşyaların miqdarı spektral analizlərinin nəticələri

№	Əşyanın adı,çəkisi(qramla)	Əşyaların tərkibi %-ilə													Ərintilərin tipi
		Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe		
1	Tunc şir heykəlciyi	əsas	2.8	2.2	çox	0.05	0.015	0.05	0.0003	0.002	0.05	0.001	0.65	Cu-Sn-Pb-Zn-Fe	
2	Asma 26qr	əsas	1.55	2.7	0.03	0.01	0.1	0.001	0.002	0	0	0	0.4	Cu-Sn-Pb	
3	Naxışlı muncuq 12.5qr	əsas	5.8	4.4	0.01	0.07	0.08	0.002	0.02	0.02	0.08	0.001	0.2	Cu-Sn-Pb	
4	Asma 21qr	əsas	2.1	2.35	0.2	0.15	0.1	0.002	0.02	0.02	0.07	0.001	0.2	Cu-Sn-Pb	
5	Boyun bezəyi 27qr	əsas	0.7	3.0	20.5	0.025	0.1	0.001	0.015	0.015	0.035	0.003	0.2	Cu-Sn-Pb-Zn	
6	Naxışlı muncuq 12.5qr	əsas	0.95	1.85	0.008	0.03	0.15	0.001	0.002	0.002	0.05	0	0.1	Cu-Sn-Pb	
7	2 ədəd metal qurğu 23qr	əsas	0.01	0.2	~20	0.06	0.003	0.02	0	0	0.5	0	0.4	Cu-Zn-Ni	
8	Asma 36qr	əsas	10.2	4.5	-	0.1	0.15	0.07	0.01	0.01	0.015	0.01	0.08	Cu-Sn-Pb	
9	Asma 39qr	əsas	8.8	0.3	-	0	0.05	0.04	0.2	0.05	0.01	0	0.05	Cu-Sn	
10	Qolbaq 39qr	əsas	9.5	0.1	-	0.05	0.2	0.1	0	0.005	0.01	0	0.08	Cu-Sn	
11	Asma 46qr	əsas	15.8	6.3	-	0.25	0.2	0.11	0	0.01	0.1	0.015	0.08	Cu-Sn-Pb	
12	Qolbaq 18qr	əsas	9.8	0.3	-	0.2	0.25	0.05	0	0.003	0.01	0.005	0.015	Cu-Sn	
13	Qolbaq 62qr	əsas	12.7	5.9	-	0	0.1	0.05	0	0.01	0.1	0.02	0.3	Cu-Sn	
14	Qolbaq 53qr	əsas	14.2	1.83	-	0	0.055	0.048	0	0.01	0.02	0	0.1	Cu-Sn-Pb	
15	Qolbaq 79qr	əsas	10.3	2.5	-	0.2	0.15	0.06	0	0.01	0.015	0.02	0.1	Cu-Sn-Pb	
16	Qolbaq 32qr	əsas	10.2	3.2	-	0.25	0.09	0.11	0	0.003	0.02	0.01	0.02	Cu-Sn-Pb	
17	Tunc muncuq 14 qr	əsas	16.1	4.3	-	0.2	0.25	0.15	0	0.01	0.05	0.009	0.2	Cu-Sn-Pb	
18	Metal əşyalar 23qr	əsas	27.0	14.7	-	0	0.15	0.14	0	0.005	0.01	0	0.1	Cu-Sn-Pb	

19	Spiralvari bezək əşyası 9qr	əsas	15.3	1.67	-	0.6	0.05	0.05	0.004	0.003	0.01	0	0.15	Cu-Sn-Pb
20	Tunc muncuq 13qr	əsas	16.1	3.35	-	0.2	0.15	0.05	0	0.01	0.03	0.02	0.1	Cu-Sn-Pb
21	Tunc qolbaq 50qr	əsas	7.5	3.0	-	0.3	0.1	0.05	0.002	0.02	0.1	0.01	0.1	Cu-Sn-Pb
22	Qalın tunc qolbaq 85.5qr	əsas	6.7	3.4	-	0.3	0.2	0.11	0.002	0.01	0.5	0.01	0.1	Cu-Sn-Pb-Ni
23	Tunc çubuq 22.5qr	əsas	5.8	0.45	0.15	0.2	0.04	0.046	0.001	0.01	0.5	0.005	0.2	Cu-Sn
24	Tunc muncuq 1qr	əsas	7.3	0.21	-	0.15	0.01	0.02	0	0.003	0.02	0.0005	0.08	Cu-Sn
25	Tunc bezək əşya 17qr	əsas	10.3	0.02	0.21	0.2	0.01	0.08	0.002	0	0.01	0	0.08	Cu-Sn
26	Tunc bezək əşya 1.5qr	əsas	10.7	0.03	-	0.02	0.03	0.08	0	0.003	0.02	0	0.1	Cu-Sn
27	Gümüş sırğa 27.3qr	az	az	az	-	0	0	əsas	0.1	0.005	0.005	0	-	Ag
28	Möhür üzük 15.5qr	az	0.02	0	-	0	0	az	0	0	0	0	əsas	Fe
29	Şüşə qaşlı üzük 7.3qr	az	çox	çox	-	-	0.02	çox	0	0	0.005	0	0.1	Sn-Pb-Ag
30	Şüşə qaşlı gümüş üzük 7qr	az	çox	çox	-	0.9	çox	çox	0.01	0.005	0.002	0	0.5	Sn-Pb-As-Sb
31	Gümüş moneta 16.5qr	+	>0.1	1.0	-	0	0	əsas	0.1	0.05	0.001	0	0	Ag-Fe
32	Gümüş moneta 3.3qr	+	0.05	<1	0	0	0	əsas	0.1	0.05	0.001	0	0	Ag-Pb
33	Gümüş moneta 3qr	+	0.02	>1	-	0	0	əsas	0.1	0.1	0	0.005	0	Ag-Pb
34	Şlaq	əsas	0.003	0	0	0	0	əsas	0	0	0.01	0.1	çox	Ag-Pb
35	Şlaq	əsas	0	0	0	0	0	0	0	0	0.01	0.04	çox	Cu-Fe
36	Şlaq	əsas	0	0	0	0	0	0	0	0	0.01	0.04	çox	Cu-Fe

37	Şlaq	esas	0.04	0	0	0	0	0	0	0	0.01	0.05	şox	Cu-Fe
38	Şlaq	izi	0.002	0	0	0	0	0	az	0	0.01	0	şox	Fe
39	Qolbaq 28qr	esas	1.64	0.2	0	0.1	0.01	0	0.02	0.01	0	0	0.1	Cu-Sn
40	Qolbaq 41qr	esas	4.7	0.5	0.1	0.3	0.1	0.01	0	0.05	0.007	0.03	0.4	Cu-Sn-Pb
41	Qolbaq 7.8qr	esas	1.62	0.3	0.3	0.02	0.07	0.01	0	0.01	0.02	0.002	0.1	Cu-Sn
42	Qolbaq 11qr	esas	1.34	0.2	0.05	0.05	0.05	0.01	0.01	0.03	0.01	0.007	0.1	Cu-Sn
43	Üzük 12.5qr	esas	1.32	0.3	0.1	0.3	0.1	0.005	0	0.01	0.01	0.007	0.1	Cu-Sn
44	Disk formalı asma 150.5qr	esas	4.8	0.2	0.2	0.3	0.02	0.005	0	0.05	0.01	0.002	0.1	Cu-Sn
45	Kəmərlə toqqası 156qr	esas	4.2	0.2	0.2	0.3	0.02	0.005	0	0.03	0.02	0	0.2	Cu-Sn
46	Atlı fiquru 48qr	esas	3.5	0.3	0.05	0.1	0.02	0.01	0	0.005	0.01	0.02	0.1	Cu-Sn
47	Bitişik at başları fiqur 28qr	esas	3.5	0.2	0.03	0.1	0.1	0.005	0	0.03	0.03	0.03	0.05	Cu-Sn
48	Antropomorflər fiqur 63.8qr	esas	3.4	0.2	0.05	0.1	0.02	0.002	0	0.05	0.02	0.03	0.3	Cu-Sn
49	Öküz zınqrovu 9qr	esas	10.8	0.2	0.2	0.3	0.01	0.01	0	0.03	0.05	0.02	0.2	Cu-Sn
50	Möhür başlığı 1.8q	esas	10.5	0.3	0.2	0.3	0.04	0.005	0	0.05	0.05	0.02	0.05	Cu-Sn
51	Disk formalı asma 46qr	esas	1.31	0.2	0.02	0.05	0.01	0.005	0	0.05	0.002	0	0.02	Cu-Sn
52	Qolbaq fraqmenti 13qr	esas	7.2	4.45	0.3	0.03	1.2	0	0.03	0.05	0.01	0	0.15	Cu-Sn-Pb-Sb
53	Şəbəkə fraqmenti	esas	0.3	0.3	0.2	0.05	0.7	0	0.01	0.05	0	0	0.15	Cu-Sb

Qeyd: №1 Lənkəran rayonu Boratıkə kəndi, təsadüfə tapıntı; №2-7 Quba rayonu Xucbala kəndi arxeoloq C.A.Xəlilov;
 №-8-20 Şamaxı rayonu Xınıslı yaşayış yeri, arxeoloq C.A.Xəlilov; №21-26 İsmayılı rayonu, Sultankənd, arxeoloq
 F.L.Osmanov; №27-30 Mıngəçevir, sağ-sahil, arxeoloq Q.M.Aslanov; №31-38 Qəbələ rayonu, arxeoloq S.M.Qaziyev; №39-
 53 Ağsu rayonu, Nərgizava nekropolu A.Quliyev.

Ədəbiyyat

1. Cəlilov B.M. “Azərbaycanda qədim metallurjiya və metalışləmə” “Eləm və təhsil” Bakı-2018, 235 s.
2. Həsənova.Ə, Xəlilov.F. Qədim Nərgizava tunc əşyalarının tərkibi haqqında maraqlı nəticələr// Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2004, Bakı 2004, s. 141-143
3. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Azərbaycan SSR. EA nəşriyyatı, 1959, 172 s.
4. Qazıyev S.M. Mingəçevir küp qəbirləri albomu. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960, 118 s.
5. Osmanov F.L. “Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti” (e.ə IV-b.e III əsrləri) “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1982, 157 s.
6. Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri, Bakı: İşıq, 1971, 84s.
7. Seyidov A. Həsənova Ə. Naxçıvanın qədim metalı. Bakı, 2005. 314 s.
8. “Şirvanın bədii metalı” Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi; 2012, 101s.
9. Алиев М.М., Кашкай М.А. “Из истории геологических знаний и промысловых работ древнем средневековом Азербайджане” Изв , АН Азерб ССР ,1955 №7. s. 27-41.
10. Гасанова А. “История познания и использования цинка и латуни”. Баку “Элм” -2002, 197 s.
11. Геология Азербайджана: В 8-ми т. Т.6. Баку: АН Азерб.ССР. 1961, 367 с.
12. Геология Азербайджана: В 8-ми т. Т.6. Баку: Нафта-Пресс. 2005, 578 с.
13. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика из Азербайджана. Баку: Элм, 1985, 138 s.
14. Османов Ф.Л., Осмаов Л.Ф. О не которых античных поселениях Исмаиллинского района// Azərbaycanın antik və orta əsr arxeologiyası problemləri, Bakı 2006, s. 37-38
15. Рагимова М.Н. “Из истории использования свинца в древнем и средневековом Азербайджане> издательство” “Элм” Баку 1978, 99 s.

Summary

Historical and analytical research of antique metal objects of Azerbaijan

Nasiba Mustafayeva

The article discusses historical and analytical studies of antique metal objects found in Azerbaijan. These metal products include tools, weapons, jewelry, seals, zoomorphic and anthropomorphic figures. Methods for the manufacture of metal objects are described. The results of spectral analysis confirm the fact that some of the metal products were made from local raw materials. However, among metal products there are also imported ones, which differ in composition. These findings indicate that economic and trade relations were established with neighboring countries. The article also presents information on ore deposits that provided local artisans with raw materials.

Keywords: antique period, pendant, bracelet, signet ring, beating, pouring

Резюме

Историко-аналитические исследования Античных металлических изделий Азербайджана

Насиба Мустафаева

В статье рассматриваются историко-аналитические исследования античных металлических предметов, обнаруженных на территории Азербайджана. К этим металлическим изделиям относятся орудия труда, оружие, ювелирные изделия, штампы, зооморфные и антропоморфные фигуры. Излагаются методы изготовления металлических предметов.

Результаты спектрального анализа подтверждают тот факт, что часть металлических изделий были изготовлены из местного сырья. Но среди металлических изделий встречаются и привозные, которые отличаются по составу. Эти находки свидетельствуют об экономических и торговых отношениях с соседними странами. В статье даётся информация также о рудных месторождениях, которые обеспечивали местных ремесленников сырьем.

Ключевые слова: античный период, подвеска, браслет, перстень-печатка, биеение, розлив.

Field Treatment of Artifacts

Saida Abbasova

Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS

e-mail: restorator.az@gmail.com

Keywords: Archaeology, Prehistory, excavation, conservation, restoration, field treatment, analysis

***Abstract:** The paper presents the importance and procedure of conservation treatments on material culture samples found during archaeological excavations. Nothing else can preserve the living history inside archaeological site than the soil itself. Since it remains under the ground, it gives the impression that the cultural assets are existed at the present moment when it is detected, despite the passing of millennia. Therefore, archaeologists have the opportunity to obtain information about ancient history hidden underground. It is true that, based on soil characteristics, examples of material culture can sometimes lose their original state. Even are faced with complete danger of being destroyed and disappearing. Therefore, by carrying out the archaeological excavation without conservators, first of all, the condition is created for the data loss comprised by the site. On the other hand, it is impossible for those material-cultural examples to be transmitted to later generations. Therefore, field treatments of materials during archaeological excavations are quite important. The field treatment rules mentioned in this research paper, along with each professional conservator, are the main points that should be taken into consideration for the beginners. The general explained rules that are based on the work done during the field treatments at Göytepe (2010-2019) and Mentesh-tepe (2014-2015) Neolithic settlements (6th millennium BC) in Tovuz region have been confirmed in experimental studies.*

I. Introduction

Archeological artifacts are the products of activity of ancient civilizations in the past that has been recovered from an archeological settlements. Artifacts, depending physical and chemical conditions under the ground undergo significant changes as time goes by. The objects found from the excavations reach a kind of equilibrium with the surrounding soil. When the artifact is come out, it must adjust to a new and radically different environment. Its adaptation to that environment is carried out with the help of specialized specialists. Therefore, preservation of artifacts must begin in the field. Depending upon the soil and climatic environment of the site, a wide variety of inorganic (ceramic, metal, stone, obsidian, glass) and

organic (wood, bone implement, textiles, leather, basketry etc.) materials are found.

Restoration of archaeological materials is not a simple repair activity with today's conceptual content, but a scientific discipline that takes advantage of various areas of expertise. Five levels of conservation are recognised by conservators:

1) First aid conservation – to ensure the safety of an artifact from its discovery until it undergoes some further conservation process.

2) Preventive conservation – any non-interventive conservation process that slows down or halts the progress of deterioration, such as appropriate packaging and storage in a controlled environment.

3) Investigative conservation – processes used to examine and record artefacts, by noninvasive means, by removing accretions, or by sampling for analysis.

4) Remedial conservation – treatments used to stabilize an object for handling and storage; this includes the drying of wet and waterlogged materials or the repair and consolidation of broken and fragile objects.

5) Display conservation – any further work that is required to display the object (Watson J., Fell V., Jones J. 2008. p.3).

The conservation process usually begins during the initial project research design, when it is planned that artifacts will, or perhaps will not be recovered. Current interest in cultural resource management emphasizes that artifacts be removed from a site only under the best planned circumstances, and only if certain conditions are met. As archaeological conservation becomes more widespread and implemented artifacts can even receive in-situ stabilization treatment and be left in place. In-Situ conservation is designed to extend an artifact's stability in the ground, a form of preemptive conservation (Bradley A.R. 2004. P.7-8). The first important work for the conservator is to keep in mind that the artefact intervention must be kept to a minimum during restoration, and is the repetition that each intervention on the artefact removes a little more the original state of it.

The consolidation of cultural assets brought to light in archaeological sites serves to prevent their loss of information and extend their life. In general, artefacts are protected using different consolidation and conservation techniques. However, the development of conservation techniques over times requires new techniques to be researched, studied and practically tested. The detailed examination of artifacts is routinely carried out by a conservator. The experienced conservator makes a plan to do this work in a few steps and then proceeds with the right steps and finalizes it. First and foremost, simple examination, identification and recording procedures are implemented. After that, a conservator conducts basic conservation

processes in a field. Of course, the most important issue here is the removal of fragile or deteriorating artifacts from a site with minimal damage and develop a system of care for expected artifacts from field to lab (Gregonis, Linda. 1981.p.1).

From this perspective, this study is aimed to provide the basic concepts concerning handling of artifacts in the field and storing them until the laboratory and storeroom preservation that is a transitional period between excavation and conservation treatments.

II. Preventive measures to be taken beforehand

Cultural values unearthed in archaeological sites are protected by using different consolidation and conservation techniques. However, there are some artefacts; cannot be protected against the negative effects of nature even after consolidation and conservation. In this case, in the case where protection attempts in archaeological sites are insufficient, there is a need for designing a protection system. Coverage of archaeological excavation sites with protection roofs is a preventive method that can be used to protect immovable cultural assets. At the end of the season, the necessary protection measures in archaeological excavations and the covering of the appropriate cover systems and even the fillings do not guarantee that these finds will not be damaged by human beings until the next season. Preventive protection of cultural assets throughout their lives covers a series of indirect conservation activities, including the protection of the mudbrick structures unearthed by excavations from under the ground with roof systems and protection against external influences by temporary covers, and ensuring the conditions of transport and storage of the work under appropriate conditions (Genç U. p. 258-262). Archaeologists at well-established excavations, sometimes fall into bad habits that contribute to the deterioration of their finds. Workers and excavators may routinely walk on walls or exposed architectural remains without noticing how much damage they are causing. Simple actions, such as redirecting traffic, providing temporary physical barriers, and the construction of wooden ramps and walkways over structures, can prevent a great deal of damage; it will usually be the site conservator who must remind the excavators to take these actions. For this, Temporary protection of archaeological sites may also include tent-like structures or more traditional materials such as corrugated galvanized steel or bitumen papers, and synthetic tarps or sheeting. All temporary covering systems must include sufficient drainage to prevent damage from channeling, erosion, and accumulating water (Severson K. 1999. p.2-3). Because all structures and cultural specimens uncovered as a result of the excavations are subject to disintegration, and exposure will start if left unprotected. All

archaeological sites require subsequent and permanent protection, whether they are kept for future exhibition or not. The installation of the above-mentioned roofing system, at least before the excavation starts, will constitute an important protective function. Other preventive measures during excavation will help prevent the destruction of archaeological findings and loss of information.

III. From the field to the Lab

Archaeological materials are extremely important for archaeologists to study ancient civilizations and provide a lot of information about lifestyle, technology, interregional relations, movement directions etc. As the archaeological materials yield important information in determining the archaeological nature of the site, which have been unearthed during archaeological excavations must be preserved according to their structural components.

By speaking of prehistoric sites, alternative methods are needed for conserving archaeological artifacts (ceramics, bones, metal objects, fragile stone tools, bitumen loops, mat remains etc.) in the excavation area. These are record keeping, handling, lifting, consolidating, cleaning, marking, joining, packing, storing, and transporting (Siese 1994.p.19).

As explained by some conservators, the following are some general guidelines to consider when dealing with artifacts in the field:

1) The first step is to provide the **temperature** and humidity to which the artefact has become adjusted. Because the increased temperature of the air may establish chemical reactions Abundance of oxygen in the new surroundings may stimulate corrosion on metals. Soluble salts from groundwater may move through porous materials and, when exposed to a drier environment, crystallize on surfaces. Increased levels of light may destroy painted surfaces (Sanford 1975: p. 56).

2) The second step is **documentation**. Protection of historical objects with original forms and transferring them to future generations is possible by documentation (Abbasova S. 2017.p.43). Conservation documentation (Archival records such as field notes, photographs, maps, digital documentation), or the idea of recording all of the steps used to store, clean, and treat an artifact is a vital step in its lifelong curation. This will allow conservation technicians to plan further conservation treatment and reverse any adverse affects of the original treatment attempt (Bradley A.R. 2004. P.15). Firstly, artifacts, both whole and fragmentary, should be photographed and mapped in situ before any consolidants are applied and before the object is cleaned and prepared for transport. If an artifact is given temporary identification in the field, it is advisable to use a dual marking system – a notation on the bag as well as a duplication card or tag inside. Waterproof

pencil, marker, or ink should be used. A waterproof plastic paper may be useful in damp conditions. The plastic paper can also be cut into tags that are more resistant than paper to damage by insects and dampness in storage. Once the number is applied, another coat of resin is applied for protection. It is inadvisable to mark directly on any unstable surface that is flaky or heavily encrusted with dirt or corrosion. In these cases, plastic paper tags would be better (Katherine R. Singley. 1981. p.37).

3) The third step is **cleaning and lifting** of objects. All Archaeological materials have endured physical, chemical or biological processes and suffered some degree of deterioration. Regardless of their position and location, it is a necessity to remove the artefacts from the excavation site. But this should not be forgotten that all materials are extremely fragile. This process takes careful observations by cleaning. A conservator always assume that an excavated object is weak and pay attention at while cleaning an artifact in the field.

A conservator decides this after being convinced of the handling of the object. Lifting process or in other words, removing of artifacts from the ground needs more attention and reliable methods. On-site cleaning should be kept to a minimum to avoid any loss of information that the artifact may hold. Artifacts which have remained relatively strong can be removed carefully without any special treatments. However, at this point it is necessary to pay attention to a specific point. Perhaps the visible part of the artefact may look well preserved, but its other part in the soil or bottom could be eroded. For this reason, the conservator should decide to remove it after consolidation. Otherwise, any attempts to remove them may result in damage to the shape.

Sometimes, however, objects are too fragile and weak to be picked up unaided. These objects require the help of strengthening materials that either tender the object rigid or encase it. The choice of a lifting method depends on the strength, size, weight, composition, and condition of the object to be lifted as well as on the soil conditions (Siese 1994. p.21). From this perspective, conservators should use specialized lifting techniques to excavate fragile and potentially fragile artefacts.

Objects are not lifted before examining them carefully. First, , simple treatments with special tools and techniques for cleaning artifacts are required. A conservator determines the degree of cleaning that is appropriate for each artifact. Surrounding dirt is carefully removed until the sits of the object. Small and medium sized trowels or spatules, wooden tools (especially tongue depressors) and dentist tools (needles) are especially appropriate for cleaning around objects in the ground. If the surrounding dirt is too hard, water immersing method can help for softening the soil. It is

important to pay attention to the fact that water does not come into contact with the item and that the metal tools should not be touched to it. Otherwise, they can scratch and abrade the surfaces of the objects. When you make sure the item is completely solid, sometimes they are gently dislodged with the simple pressure. Then the artefact is picked up up carefully, making sure that it is adequately supported, and it is placed directly into a polyethylene bag or rigid, padded container, whichever is appropriate. In most cases, pottery vessels are found intact but have considerable cracks. Bu zaman, they are lifted with the aid of bandage technic. ⁴

Note: It should not be forgotten that each process should be photographed for further examination of the object in the lab.

If the artifacts cannot be transported safely without treatment or too fragile and in the danger of being destroyed, reliable conservation methods and materials are planned for consolidating procedures. Prior to subjecting an archaeological artifact to conservation treatment, it is important to investigate the kind of environment it was unearthed in and consider what kind of conservation treatment to carry out (Abbasova S. 2016. p.188). Consolidation treatment should be reversible for future treatment processes. If needed and possible in the field, soluble salts are removed from the artifact. If not, the operation is delayed for the lab. When the artifacts are too fragile and all pieces are needed to keep in their relative positions, the backing of the artifact is important to be applied. Before backing, the most fragile objects are consolidated with Paraloid B-72 acrylic resins to strengthen it temporarily⁵. Drying of wet materials should not be forgotten in the field. Once a n acrylic resin is applied, the object must be dried thoroughly before moving, otherwise the object may be damaged. It is necessary to avoid rapid drying and keep the artefact in the shade. However, it is not desirable to apply the acrylic resins to any objects that is considered for dating or other forms of analysis. After carefully cleaning the surrounding dirt and consolidating the object if necessary, the surface of the object is coated with plaster of Paris. First, the surface is tightly covered with several layers of aluminum foil or plastic cling film. Second, it is better to use plaster bandages for this purpose. Bandages are cut in 10 or 20 cm in length and dipped in water. Depending on the condition of the objects, it is covered by one or two layers of bandages. After drying the plaster, the object is ready for lifting.

In most cases, fragile objects (fractured ceramics, organic objects not able to support their own weight or totally corroded metalwork), complex or

⁴ (See more detailed about bandaging in Abbasova S. 2016. p. 190-191)

⁵ (See more detailed about consolidation treatment in Abbasova S. 2016. p. 189-190)

composite objects (wet wooden and metal objects, ceramic or wooden contents) and areas of degraded organics (dark soil stains surrounding artifacts or mineralised organic materials) are lifted with the block-lifting method (Watson J., Fell V., Jones J. 2008. p.3). As explained more precisely by Sease Catherine:

“For extremely fragile and less flat objects, it is better to use a block lifting method. If the surrounding soil is cohesive, lifting can be done by isolating a block of dirt containing the object. Then tightly surround the block with a wooden frame. If it is not possible to construct a wooden frame, flat splints of wood held firmly in position with bandage will suffice. It is also possible to wrap the block tightly with long strips of plaster bandage. If plaster bandage is used, first carefully cover the object with a layer of aluminum foil or plastic cling film to prevent any plaster from getting onto the object. Allow the plaster to dry thoroughly before proceeding to the next step. Then slowly undercut the block and, when free, slide it onto a rigid piece of wood or metal. The undercutting can be done with a thin sheet of metal which can then be used as a rigid support, or with a sharp knife, saw, or piece of wire. This method can be used in wet conditions because wet soil is generally extremely cohesive, and plaster will set in the dampest, most adverse conditions” ((Siese 1994. p.25-26).

Note: In any case, a conservator must avoid to use polyurethane foam for lifting and supportive purposes.

4) The fourth step is is **packing** and **storage** of materials that require special storage conditions after excavation. According to the condition of the each artifact or prevent the certain damage, all packing materials are choosed and separated with special care. While artifacts recovered from wet environments will require special packing. First, *wet things should be kept wet and dry things dry*. the artifacts are necessary to be dried slowly in the shade, not in direct sunlight. Because a any moisture trapped in bags will encourage corrosion on metals and the growth of mold and mildew on artifacts (Katherine R. Singley. 1981. p.37). Generally, simple acid-free tissue or polyethylene materials are choosed for the packing purposes. However, “Zip-lock” bags are especially dangerous wet artifacts. Paper bags may be used if they are of good quality. Though, cotton wools are also available for packing, the fibers sticks on the rough-surfaced artifact. While using cotton, the object is wrapped with a layer of tissue such as plastic film or aluminum folio to separate them. Today, self-sealing or zip-lock polyethylene bags in a variety of sizes are prevailed in the world archeology as packing dry artifacts. Because they prevent artefacts from being safely stored. The other advantage of the polyethylene bags compared to paper envelops is protecting from insects. Anyway, to prevent the object found

from excavation area against sun shine, it is better to wrap it with acid-free tissue. *Metals should be packed in a container with a desiccant such as indicating silica gel.*

Each material must be packet separately. Because one of the objects differs from the other according to their mass and fragility, they cause them to break. Generally, conservators choose custom-made and commercial storage containers. *Prefabricated cardboard boxes in a variety of sizes, with lids, are preferable to containers made in the field. Common cardboard boxes, however, are not suitable for long-term storage of organic or metallic objects because they are acidic. Acid-free boxes or padding should be used in permanent contact with these sensitive materials. Fibrous or plastic padding materials should be combined with a covering material when used for packing organic and delicate inorganic materials. (Gregonis L. p.5).*" Most objects should be packed individually in well-padded, rigid containers. Polystyrene boxes are ideal, as are plastic food containers with snap-on lids. Especially, small, more fragile artifacts, like worked bone, glass, are better stored in hinged clear plastic boxes with labels. It is necessary to design supports to protect artifacts during shipping from the site.

If sturdy carton boxes are used to store artifacts, heavier artifacts like brick, tile, and ceramics should be placed on the bottom. When placed in the well, the object should be in the middle of the container, completely surrounded by packing material. Finally, the object is covered with a wad of packing material thick enough to prevent the object from moving inside the container. If the object is thin, a flat wad of packing will suffice. If the object is much thicker for example, a vessel it may be necessary to use several thicker wads of packing to fill up the container. In any case, the wad should not be so thick that undue pressure is exerted on the object when the lid is closed. When packing metal objects a layer of moisture-absorbing silica gel should be placed in the bottom of the box before putting in the padding. It is important that the silica gel not come in direct contact with the object. The object should never directly touch any internal surface of the container or any other object in that container (Siese 1994. p.35).

The curatorial area should be accessible, well-ventilated, and free of dust and vermin. A general stable environment, with ideal levels of relative humidity at 45-55% and temperature at 65-75°F, is preferable to an environment with severe daily and seasonal fluctuation. Constancy of relative humidity is probably more critical than constancy of temperature. Some artifacts, like metal and unstable glass, require special storage (Katherine R. Singley. 1981. p.38).

After that, archeological materials are stored in as dry a place as possible for the laboratory treatments. The works conducted in the

laboratory are to conserve and restore the artefacts in the excavation storehouse in the order of priority in the form of protection and repair. After the photographing and reporting process showing the status of all small finds prior to conservation treatments, appropriate conservation procedures are performed according to the material type and degradation status of the artefact. The specific treatment is determined for each artifact, which varies according to the material from which the artifact is made. Also, objects are carefully recorded through drawing, measurements and photography at each stage of treatment.

CONCLUDING REMARKS

The treatments of archeological materials in the excavation area is very important in terms of their long-term existence. Artifacts found from the excavation area initially were not considered so important in spite of their treatments by most archaeologists and it is suggested the importance of treatment to be carried out in the laboratory. However, it should not be forgotten that over the millennia, the material-cultural sample inside the cultural layer has been at least 10% different from its original state as a result of physical and chemical changes. A number of them are either losing 50% or 90% of their originality. Of course, this also means more information loss for the archaeologist. To prevent this, it is important to conserve when an artifact is first revealed. If this procedure is not followed, or otherwise, artifacts are removed from the soil and packed automatically to conserve in the laboratory, the loss of artifact information cannot be reversed later by conservation treatment in the laboratory. Otherwise, the conservation work done in the lab will only serve to extend the artifact's life and improve its aesthetic appearance.

For this purpose, the principles of artifacts treatments in the excavation area must be properly followed. Preventive measures are the first step in preventing the artifact's loss of information. Then the appropriate temperature and humidity are provided. Each treatment procedure is performed consistently with documentation. After cleaning works are carried out in accordance with the rules, artifact removal is carried out carefully. Their packing for transport and future conservation treatments almost constitute essential part of this procedure. The last important step in this area is the stabilization of the temperature and pre-conservation storage environment in the laboratory. As is seen, this process is closely linked with one another. If one of them is not properly executed or ignored as stated in the article, it is often not possible to obtain accurate information from material cultural examples and ensure its longevity!

Literature

1. Abbasova S.E. 2016. Pottery conservation and restoration in Archaeology. In: Proceedings of young scientists, № 13, Baku, pp.188-199.
2. Abbasova S.E. 2017. Preservation of Archaeological Findings at the Museums. In: Proceedings of young scientists, № 15. Baku, pp. 41-51.
3. Bradley A.R. 2004. The Archaeologist's manual for conservation. A guide to non-toxic, minimal intervention artifact stabilization. New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2004: 214p.
4. Gregonis, Linda. 1981. "Conservation of Archaeological Materials": 1–19. http://www.historycolorado.org/sites/default/files/files/OAHP/crforms_edumat/pdfs/1546.pdf?bcsi_scan_db92c8a4f1a67bf4=34k5iD71LHzdgUw2I1qyb+Ji5TgCAAAAwLBAQ=&bcsi_scan_filename=1546.pdf.
5. Katherine R. Singly. 1981. Caring for artifacts after excavation-Some advice for archaeologists. Volume 15, Issue 1, pp 36–47.
6. Sanford, Elizabeth 1975. Conservation of Artifacts: A Question of Survival. *Historical Archaeology* 9:55–64.
7. Sease, C. 1994. A Conservation Manual for the Field Archaeologist. 3rd edition. UCLA Institute of Archaeology, Archaeological Research Tools Vol. 4, Los Angeles, CA. 114p.
8. Severson K. 1999. Field Notes Practical Guides for Archaeological Conservation and Site Preservation. *Practical Guides for Archaeological Conservation and Site Preservation*, 10, pp.1- 4.
9. Uğur Genç, 2014. "Arkeolojik Kazı Alanlarında Ön Koruma", 23. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve Müzecilik Çalıştayı, 4-7 Mayıs 2014, Mardin, s.253-262.
10. Watson J., Fell V., Jones J. 2008. Investigative conservation: guidelines on how the detailed examination of artefacts from archaeological sites can shed light on their manufacture and use. Swindon, England: English Heritage, 23p.

Xülasə

Artefaktların çöl işlənməsi

Səidə Abbasova

Arxeoloji materialların uzunmüddətli mühafizəsində onların çöl işlənməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Arxeoloqların çoxu tapıntıları birbaşa qazıntı sahəsində işləmir, sonradan kameral işləmə üçün qablaşdırırlar. Unutmaq olmaz ki, maddi mədəniyyət nümunələri min illərlə torpaq altında qaldığından fiziki-kimyəvi dəyişikliklər nəticəsində ilkin vəziyyətindən ən azı 10% fərqlənirlər. Bəzi tapıntılar 50% və hətta 90%-ə qədər orijinallığını itirmiş olur. Bu da, təbii ki, arxeoloq üçün informasiyanın itirilməsi deməkdir. Bunun qarşısını almaq üçün materialın tapıldığı anda işlənməsi məsləhətdir. Belə etmədikdə sonrakı bərpa işləri də itirilmiş informasiyanı qaytara bilməyəcəkdir. Konservasiya işləri sadəcə olaraq artefaktın ömrünün uzanmasına və onun estetik vəziyyətinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Artefaktın birbaşa qazıntı sahəsində işlənmə prinsipləri gözlənilməlidir. Müvafiq qaydalara əsasən təmizlik işləri aparıldıqdan sonra artefakt torpaqdan çıxarılmalıdır. Preventiv tədbirlər informasiya itkisinin qarşısını almaqda ilk tədbir hesab olunur. Bundan sonra artefakt üçün müvafiq temperetür və rütubətlik təmin olunmalıdır. Daha sonra artefaktın qablaşdırılması, daşınması və konservasiya olunması işin əsasını təşkil edir. Konservasiyaya qədər tapıntının stabil temperaturda saxlanması vacib şərtlərdən biridir. Göründüyü kimi, bu tədbirlər bir-biri ilə sıx bağlıdır, onlardan birinə əməl olunmaması ondan düzgün informasiyanın əldə olunması və tapıntının sonrakı uzunmüddətli mühafizəsi mümkün olmayacaqdır.

Açar sözlər: arxeologiya, tarixə qədərki dövr, qazıntılar, konservasiya, bərpa, tapıntının çöl işlənməsi, təhlil.

Резюме

Полевые обработки артефактов

Саида Аббасова

Обработка археологических материалов прямо на участках раскопок важна с точки зрения долгосрочного хранения в будущем. Большинство археологов не считает нужным обрабатывать ново найденные артефакты и оставляет данное дело на потом, камеральному этапу. Не надо забывать, что независимо от условий, образцы материальной культуры пролежав тысячелетия под землей в результате физико-химических изменений минимально на 10 % отличаются от первичного состояния. Некоторые теряют 50% или даже 90% оригинальности. Естественно, это означает потерю еще большего объема информации для археолога. Для предотвращения этого, считается необходимым обработка материала сразу же после его находки. Если не соблюдать эти правила, или же, если артефакты просто будут упакованы для дальнейшей обработки в лаборатории, даже работы по консервации не в состоянии восстановить информационную потерю артефакта. Работы по консервации попросту послужат продлению жизни артефакта и совершенствованию его эстетического состояния.

Принципы обработки артефакта прямо на участках раскопок должны быть соблюдены. После проведения очистительных процедур по соответствующим правилам артефакт должен быть извлечен из земли. Превентивные меры считаются первым шагом для предотвращения потери информации артефакта. В дальнейшем должны быть обеспечены условия соответствующей температуры и влажности. Упаковывание артефактов для транспортировки и дальнейшей консервации — является основным содержанием работы. Условия содержания и стабилизация температуры до консервации считается последним важным уровнем. Как видно, все эти процессы тесно связаны друг с другом. Если в реализации хоть одного из процессов не будут соблюдены или игнорированы правила перечисленные в данной статье, то в большинстве случаев извлечение достоверной информации из образца материальной культуры и обеспечение его долговечности будет невозможным.

Ключевые слова: археология, предыстория, раскопки, консервация, реставрация, полевая обработка, анализ.

Ulu daş səlnaməyə böyük sevgi. İri və inamlı addımlarla heç vaxt səngiməyən Azərbaycanın sosial-mədəni həyatı yaşadığımız 2020-ci ildə əlamətdar hadisələrlə zəngin olmuşdur. Onlardan biri türk-oğuz dünyasının keşmə-keşli çağlarını yaşadan və əks etdirən misilsiz Gəmiqayanın daş səlnaməsi haqqında möhtəşəm yeni əsərin - ən dolğun kitabın nəşridir.

Azərbaycanın əsrarəngiz yerlərindən olan Gəmiqayadakı təsvirlər artıq yarım əsrə bərabərdir ki, elm aləminə məlumdur və hələ də öz zənginliyi, özəllikləri ilə diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir.

Məlumdur ki, qədim qayaüstü təsvirlər arxeologiyada maddi mədəniyyət abidələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən və ən geniş yayılmış nümunələrindən biridir.

İnsan dünyaya göz açdığı gündən görüb eşitdiklərini, keçirdiyi hiss və həyəcanı nəyinsə üzərində əks etdirməyə cəhd göstərmişdir. Çox güman ki, məhz elə buna görə qədim rəsmlərə, təsvirlərə dünyanın insan ayağı dəyən hər yerində təsadüf olunmuşdur.

Azərbaycan qədim qayaüstü təsvirlərin geniş yayıldığı yerlərdəndir. Qobustan, Abşeron, Kəlbəcər, o cümlədən Gəmiqaya təsvirləri dünyanın arxeoloji xəritəsində xüsusi yer tutur.

Qayaüstü təsvirlər spesifik xüsusiyyətləri olan arxeoloji abidələr qrupudur. Bu abidələrin yaranması müvafiq coğrafi şəraitdən, ətraf mühitin fauna və florasından, regionda yaşayan qədim tayfaların təsərrüfat həyatının xüsusiyyətlərindən və onların dünyagörüşündən asılı olmuşdur.

Gəmiqaya təsvirlərinin yerləşdiyi ərazi Cənubi Qafqazın əlverişli iqlim şəraitinə malik strateji bir nöqtəsindədir. Keçilməz sıldırımli Zəngəzur silsiləsində, Batabat yaylaqlarından ta Həkəri çayına qədər yeganə keçid olan Qapıcıq aşırımı da burada yerləşir. Bu ərazi, qədim dövrlərdən Araz boyunda yaşayan qədim tayfaların yaylaq yerləri olmuşdur.

Gəmiqaya təsvirlərini digər analoji abidələrdən fərqləndirən burada rəsmlərin geniş əraziləridə yayılması, çoxluğu, məzmun müxtəlifliyi və uzun bir xronoloji dövrü (IV-I minilliklər) əhatə etməsidir.

Gəmiqaya təsvirləri Naxçıvanın qədim tayfalarının həyat tərzini, mədəniyyətini, təsərrüfat həyatını, dini dünyagöyüşünü, incəsənətini və o zamankı dünyada yerini ətraflı öyrənməyə imkan verir.

Gəmiqaya, Azərbaycanda qədim təsvirlərin aşkar olunduğu ən böyük abidədir. Burada təsvirlər süjet və obrazların yığılmasına, nisbətində və kompozisiya quruluşunun xüsusiyyətlərinə görə Cənubi Qafqazın bir çox qayaüstü təsvirlərindən, o cümlədən Qobustan təsvirlərindən fərqlənir. Gəmiqaya təsvirlərində tək fiqurlu səhnələr çoxluq təşkil edir. Buradakı ov və rituallarla bağlı səhnələr, müxtəlif simvol və işarələr Naxçıvanın qədim tayfalarının tarixi və mədəniyyəti haqqında tutarlı nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Naxçıvan elə bir tarixi-mədəni bölgədir ki, burada metalın mənimsənilməsi dövründən başlayaraq yerli zəmin əsasında arxeoloji mədəniyyətlər formalaşmış, Yaxın Şərqdə yayılmış mədəniyyətlərin isə (Boyalı qablar mədəniyyəti) lokal variantları yaranmışdır.

Qobustan, Gəmiqaya, Şərqi Anadolu, Qərbi Azərbaycan, Kəlbəcər qaya təsvirlərinin üslub və süjet oxşarlığı onların vahid bir mədəniyyətə aid olduğunu göstərməklə, eyni zamanda bu təsvirlər etnik identifikator kimi də çıxış edirlər.

XX əsrin 70-ci illərindən – Gəmiqaya təsvirləri elmə məlum olduğundan sonra Azərbaycan ərazisindəki qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsinə diqqət artırıldı. Siyasi proseslər hər sahədə olduğu kimi bu sahədə də uzun müddət fasilə yaratdı. Gəmiqaya təsvirlərinə ikinci böyük maraq XXI əsrin başlanğıcında oyandı. Abidənin tədqiqi üçün “Gəmiqaya arxeoloji ekspedisiyası” yaradıldı. Ekspedisiyanın fəaliyyəti nəticəsində 1000-dən artıq qayaüstü təsvir tədqiq olunub nəşr edildi. Diqqətəlayiq haldır ki, Gəmiqaya təsvirlərinin öyrənilməsi və mühafizəsinə həmişə dövlət qayğısı olmuşdur.

Gəmiqaya təsvirlərinin öyrənilməsində, əsas mərhələ, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XXI əsrin ilk ilindən - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında” 26 aprel 2001-ci il, 26-01/S sayılı Sərəncamı ilə başlamışdı. Məlumdur ki, Gəmiqaya abidəsi əlçatmaz, nəqliyyat vasitələrinin yaxınlaşa bilmədiyi bir ərazidə yerləşir. Gəmiqayaya avtomobil yolunun çəkilməsi burada tədqiqat aparən ekspedisiyaların normal fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaratmışdır.

Gəmiqaya abidəsi ilə bağlı mühüm tədbirlərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 may 2006-cı il qərarı ilə Gəmiqaya Tarix-Bədii Qoruğunun yaradılması və abidənin mühafizəsinin təmin edilməsidir.

2013-cü il dekabrın 21-də Gəmiqaya Dövlət Tarix-Bədii Qoruq Muzei açılmışdır.

Gəmiqaya abidələrinin tədqiqi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Hazırda, 576 səhifəlik yüksək səviyyədə nəfis şəkildə nəşr olunan “Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri” kitabı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi tərəfindən 2016-cı ildə sənətsünas Nizami Aliyevin rəhbərliyi ilə yaradılmış Gəmiqaya ekspedisiyasının bir neçə illik fəaliyyətinin bəhrəsidir. Gəmiqaya abidəsində 2016-cı ilə qədər aparılmış tədqiqatlara kitabın girişində ətraflı toxunulmuş, onların əsas nəticələri qısa şərh edilmişdir.

Bir neçə kəlmə kitabın müəllifi tanınmış, istedadlı sənətsünas alim Hizami Aliyev haqqında deməyi özümə borc bilirəm. Nizami müəllim tariximizə, milli mədəniyyətimizə vurğun, yorulmadan Naxçıvanı qarış-qarış gə-

zən, müxtəlif dövrə aid abidələrin tanındılması, qorunması, konservasiyası və bərpası məsələlərində böyük əməyi olan insandır. Gəmiqaya təsvirlərinin tədqiqi ilə indiyədək müxtəlif ixtisas sahibləri məşğul olsalar da, abidə sənətsünasların diqqətindən kənar qalmışdı. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, qayaüstü təsvirlər ilk növbədə incəsənət tarixinin öyrənilməsində unikal mənbədir. Bu baxımdan istedadlı sənətsünas Nizami Alıyevin Gəmiqaya təsvirlərini ən dolğun şəkildə nəşrə hazırlaması böyük elmi dəyəri olan təqdirə layiq işdir.

Onun rəhbərlik etdiyi ekspedisiyanın fəaliyyətinə qiymət vermək üçün bir neçə faktı qeyd etmək kifayət edir: tədqiqatçılar axtarış dövründə 136 hektar sahədə 2040 daş üzərində 7422 təsvir qeydə almış, onları işləyərək nəşrə hazırlamışlar. Avrasiya məkanında bu nadir nümunədir.

Qayaüstü təsvirlər ərazidə müxtəlif adlı sahələrdə səpələnmiş şəkildə yerləşmişdir. Təsvirlər düzgün olaraq bir sırada kodlaşdırılmış, lakin qruplaşdırılaraq sahələr üzrə qeydə alınmışdır. Yəni, oxucu üçün hər bir təsvirin yerini müəyyən etmək çətinlik törətmir.

Tədqiqatçı təkcə rəsmlərin yerləşdiyi daşların təsviri ilə kifayətlənməmiş onların dəqiq ölçülərini də vermişdir. Təsvirlərin foto şəkillərinin miqyasla çəkilməsi isə gələcək tədqiqatlar üçün vacib amillərdən biridir. Kitabın üstünlüklərindən biri də mətnlərin, şəkillərin alt yazılarının Azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilməsidir. Bu onun geniş oxucu kütləsi qazanmasına, Gəmiqaya abidəsinin dünyada tanınmasına və daha geniş təbliğinə, eyni zamanda daha geniş elmi dövrüyyəyə çıxmasına şərait yaradır.

Gəmiqaya təsvirlərinin yeni albomu bu sahədə hələ görüləcək işlərin çox olduğunu da göstərir. Yeni tədqiqatlarda “Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri” kitabı əvəzsiz mənbə olacaqdır.

“Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri” kitabının nəşrə hazırlanmasında elmi redaktor görkəmli arxeoloq, AMEA-nın Müxbir üzvü Vəli Baxşəliyevin də böyük əməyi vardır. Vəli müəllim Gəmiqaya təsvirlərini daim öz tədqiqatlarına cəlb etmiş, digər arxeoloji materiallarla müqayisəli təhlilini aparmış, onların semantikasını haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir.

Yeni nəşr olunan kitab bir mənbə kimi yeni tədqiqatlarda mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitabdakı məlumatlardan müxtəlif elm sahələrində çalışan mütəxəssislər təsvirlərinin təsnifatı, işlənmə texnikası, üslub xüsusiyyətləri, estetik xüsusiyyətləri, funksional xüsusiyyətləri, semantikasını və kulturoloji aspekti haqqında araşdırmalarda istifadə edə bilirlər.

Gəmiqaya təsvirlərinin tədqiqi sahəsində gələcəkdə aparılacaq elmi axtarışların mahiyyəti və əsas istiqamətləri Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında” 26 aprel 2001-ci il, 26-01/S sayılı Sərəncamında aydın şəkildə öz əksini tapmışdır: “Qədim türk dünyası mədəniyyəti üçün səciyyə-

vi olan qayaüstü rəsmləri özündə əks etdirən Gəmiqaya abidələri Azərbaycan xalqının ən qədim tarixinin və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün xəzinədir”.

Qüdrət İsmayılzadə

Respublikanın əməkdar müəllim, tarix elmləri doktoru, professor.

Naxçıvanın Eneolit dövrünə aid yeni tədqiqat işi. Cənubi Qafqazda Eneolit mədəniyyətinin mənşəyi, formalaşma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi arxeologiya elminin aktual problemlərindən biridir. Müxtəlif tədqiqat əsərlərində bu mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri araşdırılsa da Son Eneolit mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı fikir müxtəlifliyi hələ də qalmaqdadır. Bu, Eneolit dövrünün əvvəlki mərhələlərinə aid abidələrin aşkar edilməməsi ilə bağlı olmuşdur. Problemin həll edilməsi məqsədi ilə son dövrlərdə Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvan diyarında arxeoloji tədqiqatlar daha geniş vüsət almışdır. Yerli və beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyalar tərəfindən aparılan bu tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən yeni abidələr, xüsusilə ilk dəfə Naxçıvan ərazisində qeydə alınan Erkən və Orta Eneolit dövrü abidələri Son Neolit və Son Eneolit dövrləri arasında əlaqələrin araşdırılması baxımından dəyərlidir. Bu abidələr haqqında hesabat xarakterli nəşrlərdə bəhs edilsə də onlar kompleks halda tədqiqata cəlb edilməmiş və Qafqaz arxeologiyasındakı yeri sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

Bu baxımdan, AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Arxeoloji xidmət” şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zeynəb Kərim qızı Quliyevanın yeni nəşr olunmuş “Naxçıvanın Eneolit dövrü abidələri” monoqrafiyası mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Əcəmi” Nəşriyyatında nəfis şəkildə tərtib olunmuş 184 səhifəlik monoqrafiya Giriş, 5 fəsil, ədəbiyyat siyahısı və illüstrativ materialdan ibarətdir. Əsərin ən mühüm yeniliklərindən biri son dövrlərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan materialların elmi dövriyyəyə daxil edilməsidir. Digər tərəfdən, aşkar edilən yeni materiallar Cənubi Qafqaz, Urmiya və Anadolu abidələri müstəvisində müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Monoqrafiyanın yazılmasında məqsəd və əsas hədəflərin mahiyyəti Giriş hissədə əks olunmuşdur. Müəllif Cənubi Qafqaz Eneolitinin mənşəyi və dövrləşdirilməsi ilə bağlı problemin həllində Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyətini diqqətə çatdırmışdır.

Əsərin birinci fəsilində diqqət çəkən məqamlardan biri regionda Eneolit mədəniyyətinin öyrənilmə tarixini bu məsələ ilə bağlı bu vaxtadək yazılmış tədqiqat əsərlərinə sayqı ilə yanaşaraq gözdən keçirməsi və onların əsas nəticələrini diqqətlə təhlil edikdən sonra bu problemin həllində Naxçıvan abidələrinin, xüsusilə yeni materialların sistemli şəkildə araşdırılması zərurətinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasıdır.

Əsərdə ilk dəfə olaraq Naxçıvanın Eneolit mədəniyyəti 5 mərhələli şəkildə dövrləşdirilmişdir. Bu təhlil II-IV fəsillərdə əks olunmuşdur.

II fəsildə Naxçıvantəpənin alt qatlarından aşkar olunan materiallar əsasında Eneolit erkən mərhələsinin e.ə. 5000-4600-cü illəri əhatə etməsi və Dalma mədəniyyəti ilə xarakterizə olunması ilə bərabər bu dövrdə Son Neolitdən gələn bəzi ənənələrin davam etməsi faktlarla göstərilmişdir.

III fəsildə, Naxçıvantəpənin ikinci tikinti qatından, Uçan ağıl və Uzunoba abidələrindən aşkar edilən arxeoloji materiallar əsasında Eneolitə orta mərhələsinin e.ə. 4600-4400-cü illəri əhatə etməsi, bu dövrdə Naxçıvanın həmdövr abidələrinin də daxil olduğu Dalmatəpə mədəniyyətinin çiçəklənməsi və tədricən tənəzzülə uğraması qeyd edilmişdir.

Monoqrafiyanın ən geniş IV fəslində Son Eneolit dövrünün 3 mərhələdən keçdiyi göstərilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Son Eneolitə I (e.ə. 4400-4200) və II (e.ə. 4200-4000) mərhələlərinin memarlıq və tarixləndirmə baxımından fərqlənməsinə baxmayaraq, bir mədəniyyəti-Ovçulartəpəsi mədəniyyətini əks etdirmişdir. Bu mədəniyyət birinci mərhələ yarımqazma evlərlə, ikinci mərhələ isə daş fundament üzərindən tikilən kərpic divarlı çoxotaqlı evlərlə xarakterizə edilmişdir. Yaşayış yerinin digər artefaktlarında ciddi fərqin olmaması Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin Son Eneolitə erkən və orta mərhələsində öz mövqeyini saxladığını göstərir. Bu mədəniyyət üçün saman tərkibli, çəhrayı rəngli yuvarlaq qabartmalı, relyef qurşaqlı və zoomorf ornamentli iri həcimli küpələrin, üçqulplu, yumurtaşəkilli və miz oturacaqlı çölməklərin, həmçinin bükülü dəfnlərin, metal və qızıl məmulatının özünəməxsus üsulla hazırlanmasının xarakterik olması qeyd olunmuşdur. Onların Sioni mədəniyyəti ilə bağlı bəzi məqamlara yeni prizmadan yanaşmaqla təhli edilməsi də işin yeniliklərindən sayılmalıdır. Belə ki, müəllif uzun müddət Cənubi Qafqaz abidələrində rast gəlinən ağız kənarı qravürlənən, xarici səthi daraqlanan, işarəli, dairəvi deşikli qabların "Sioni qabları" kimi təqdim edilməsinə münasibət bildirərək Ovçulartəpəsi mədəniyyəti üçün xarakterik nümunələrin saman tərkibli olması və digər əlamətlərlə fərqləndiyini qeyd etmişdir. Bu mədəniyyətin ətraf ərazilərə təsiri Arpaçay vadisindəki Ərəbyengicə, Sədərək yaşayış yerlərində, Naxçıvançay vadisindəki Zirincli yaşayış yerində qeydə alınan saman tərkibli qıfşəkilli küpələr, qulplu kiçik çölməklərdə, bikonik qablar timsalında özünü biruzə vermiş, həmçinin Azərbaycanın digər bölgələrindəki abidələrdən Menteştəpə abidəsinin III təbəqəsinin II fazasındakı keramika qalıqlarında əks olunmuşdur.

Son Eneolitə III mərhələsinin xarakteri e.ə. 4000-3600-cü illərlə tarixləndirilən Yeni yol, Şorsu, Zirincli abidələrinin materiallarına əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Bu abidələrdə qismən Ovçulartəpəsinə məxsus xüsusiyyətlər, finala doğru isə Leylatəpə mədəniyyətinin bəzi elementlərinin izləndiyi qeyd edilmişdir. Belə ki, samanlı keramika ilə bərabər saman və qumlu keramikanın istifadə edilməsi, ağızın kənarında üfuci qulpları, bəzən də bir cərgə dairəvi deşikləri olan tabaq tipli qablar, ağız kənarı qalınlaşdırılmış çölməklər, ağız kənarları dairəvi deşiklər cərgəsi ilə çevrələnmiş kassa və tava tipli qablar bu mərhələnin xarakterik qabları olmuşdur. Lakin, saman tərkibli keramikanın üstünlüyü, qabların səthinin daraqlanması, qravürlənməsi, sürmə ilə çəkilən ornamentlər, həmçinin silindirik və qıfşəkilli bo-

ğazı olan qablar Son Eneolitə hər 3 mərhələsində əsas yer tutmuşdur. Bu faktlara əsasən Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyətinin əsasən Ovçulartəpəsi mədəniyyəti ilə bağlı olması, Leylatəpə mədəniyyəti ilə səsleşən bəzi xüsusiyyətlərin isə final mərhələdə meydana çıxdığı qeyd edilmişdir.

V fəsildə Naxçıvanın Eneolit dövrü abidələrinin Cənubi Qafqaz abidələri içərisindəki yeri müəyyənləşdirilmiş, həmçinin onların tarixləndirilməsində əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Bu abidələrin materiallarının təhlili nəticədə qısa və lakonik şəkildə öz əksini tapmışdır. Aparılan tədqiqatlara əsasən Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinin yerli zəmində formalaşan Dalmatəpə və Ovçulartəpəsi mədəniyyətləri ilə xarakterizə olunduğu, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanın Eneolit mədəniyyətinin dövrləşdirilməsində onların mühüm əhəmiyyət daşdığı fikri irəli sürülmüşdür.

İllüstrasiyaların nəfis tərtibatı da monoqrafiyanın dəyərini artırır. Bütün mərhələlər üzrə istinad edilən materialların qrafik təsvirlərinin onların fotoşəkilləri ilə kompleks halda və 3 dildə alt yazılarla təqdim olunması mətdəki fikirləri əyani şəkildə görməyə imkan yaradır. Bu, müəllifin sözügedən abidələrdə aparılan qazıntılarda fəal iştirakının, arxeoloji materialı əyani surətdə görməklə təhlil etməsinin nəticəsi olmuşdur. Buna görə də müəllif istifadə edilən ədəbiyyatlara da yaradıcı yanaşmış, əlindəki materiala əsaslanaraq irəli sürdüyü hər fikrin üzərində təkrar-təkrar düşünmüşdür. Bu səbəbdəndir ki, monoqrafiya səliqəli elmi dildə, yeni, orijinal elmi düşüncənin hakim olduğu özünəməxsus bir tərzdə yazılmışdır.

Monoqrafiyaya rus və ingilis dillərində geniş xülasənin əlavə edilməsi onun oxucu auditoriyasını artırır. Monoqrafiyanın Azərbaycan arxeologiyasının mühüm və problemlə bir dövrünü əhatə etdiyi üçün onun arxeoloqlar, etnoqraflar, tarixçilər və geniş elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanacağı şübhəsizdir.

Bəhlul İbrahimli
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent